

De tijd dat La Comuna verdeeld was

D. A. VOS

INLEIDING

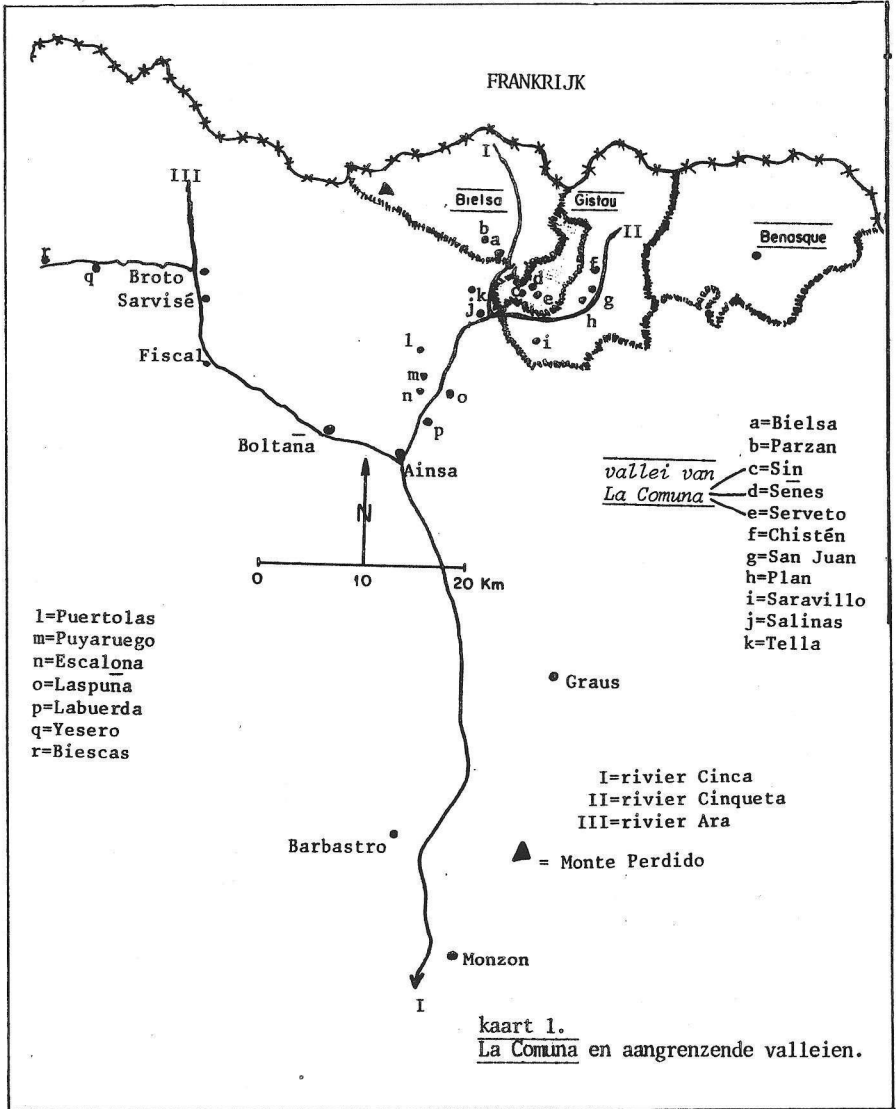
Toen we in 1937 hoorden dat de Republikeinen een offensief waren begonnen in Aragon, riepen we mijn jongste zus terug die in Monzon was. Ze mocht daar niemand laten weten dat ze als dienstmeisje werkte, want de anarchisten hadden veel macht. Zelf stonden we bekend als fel socialistisch en toen de troepen van Franco dichterbij kwamen, werden we gewaarschuwd voor de MOROS -de huurmoordenaars uit Spaans Afrika. We bonden de kinderen -toen 3 en 1½ jaar oud- op een muilnier en namen het pad naar Salinas. Mijn jongste zus had een rode jas -meegebracht uit Monzon- maar we kregen angst dat die moeilijkheden zou geven. We dwongen haar die weg te gooien. Kort daarna stuitten we op republikeinse soldaten die ook naar Bielsa moesten. Eén van hen was een paar weken eerder bij ons ingekwartierd geweest. Ze maakten eten voor ons en we mochten bij hun kampvuur slapen. Het sneeuwde en regende toen we de pas naar Frankrijk overstaken. We bevoren bijna. Toen we aankwamen, ben ik 4 weken ziek geweest. De situatie in het vluchtelingenkamp was niet slecht. Tenslotte kwamen er 110 mensen uit deze zone; veel uit Plan en San Juan. Later ging iedereen terug en kwamen er Basken. Wij waren de laatsten die vertrokken. We zijn er 13 maanden geweest en nog wisten we niets over het lot van mijn zwager die in het Republikeinse leger gevochten had. Mijn broer kwam ziek naar huis terug en stierf kort daarna.

De vrouw die bovenstaand verhaal vertelde, woont in een van de

drie dorpen van La Comuna, een vallei in het centrale deel van de Aragonese Pyreneeën. Ten westen grenst La Comuna aan de vallei van Bielsa. Ten oosten en zuiden wordt ze omsloten door de vallei van Gistau -het stroomgebied van de Cinqueta-rivier. (zie kaart). Tijdens de Spaanse Burgeroorlog was dit gebied tussen 6 april en 17 juni 1938 oorlogsfront, totdat de republikeinse troepen en het grootste deel van de burgerbevolking de grens met Frankrijk overtrokken.

In maart/april 1986 heb ik in dit gebied antropologisch onderzoek gedaan. Centraal stond de vraag: "Hoe hebben de mensen in de vallei van La Comuna de burgeroorlog ervaren". Het contact met de bevolking van de bergdorpen werd gelegd in de periode mei-oktober 1982, toen ik onderzoek deed naar "migratie en leefbaarheid". Vanaf die tijd bezocht ik het gebied halfjaarlijks. Dit resulteerde in voorkennis met betrekking tot het thema "Spaanse Burgeroorlog".

Niemand weigerde medewerking aan het onderzoek -dankzij eerdere contacten. Het vertellen over de burgeroorlog werd ook vergemakkelijkt door het feit dat veel van de toenmalige bewoners zijn gemigreerd of gestorven. Bovendien is het voor "republikeins gezinden" de laatste jaren minder moeilijk hun verhaal te vertellen, nu land en gemeente bestuurd worden door de socialistische partij. Omdat het onderwerp echter controversieel blijft en in de gesprekken tussen dorpelingen nog steeds een taboe vormt, bevatte de interviewsituatie vrijwel nooit tegelijkertijd respondenten van verschillende *casas*.¹ Het resultaat van een interview was afhankelijk van het geheugen en de wil tot vertellen van de respondent. De verkregen informatie werd gecontroleerd en aangevuld met de andere interviews en door literatuurstudie. Gevaar voor systematische vertekening ligt besloten in het feit dat huidige bewoners die zelf de burgeroorlog hebben meegemaakt, veelal adolescenten waren in de betreffende periode. Uit recente literatuur blijkt dat het echter niet juist is hun nadruk op de gevolgen van de oorlog geheel hieraan toe te schrijven. Gevaar voor vertekening was er eveneens als jongere respondenten verhalen vertelden die zij van hun (groot-)ouders hadden gehoord. Maar naast hun -opvallend geringe- informatie gaven zij het onderzoek een extra dimensie,

als zij probeerden een eigen visie aan de gebeurtenissen toe te voegen. Mijn visie op "herinneringen en ervaring" van de dorpsbewoners is mede gevormd door confrontatie van het onderzoeksmateriaal met theorievorming in de maatschappijwetenschappen.

Evenals bij vorig onderzoek werd de "methode van het meewerken" gehanteerd.² Dit heeft geleid tot betrokkenheid bij het leven van de mensen die hier aan het woord worden gelaten. Bij het schrijven is gepoogd herkenbaarheid te vermijden.

DE SOCIAAL-ECONOMISCHE SITUATIE VÓÓR DE BURGEROORLOG

Tot het begin van deze eeuw domineerde de landbouw (gericht op zelfvoorziening), aangevuld met *transhumancia*-schapenteelt (gericht op de markteconomie) het leven in deze bergdorpen.³ Niet alleen de economische, maar ook de sociale structuur komt sterk overeen met die van het 14e eeuwse Montailou in de beschrijving van Le Roy Ladurie.⁴

De *casa* is de belangrijkste sociaal-economische eenheid; het huis waar de generaties blijven samenwonen. Een van de kinderen -idealiter de oudste zoon- zal het gehele bezit van de *casa* erven; de niet-ervende kinderen hebben recht op inwonen zolang zij ongehuwd blijven. De *casa*-naam is niet alleen de aanduiding van het huis, de mensen die er wonen, de stallen, het vee en de grond die erbij horen, maar betekent ook het onvervreemdbaar recht op het gebruik van communale weidegronden, bos en water, die tot het dorp behoren.

In sommige *casas* wordt de kost verdiend door naast de landbouw het vak van smid, wever, hout- of leisteenbewerker, timmerman, winkelier of naaister uit te oefenen. Anderen proberen met het smokkelen van kleding, kantwerk en wapens vanuit Frankrijk hun inkomsten aan te vullen.⁵ Veel dochters uit deze dorpen gaan in Frankrijk werken als hulp in de huishouding om een *dote* -uitzet-(en echtgenoot) te verkrijgen. Het verdiende geld wordt eerst in goederen omgezet en daarna Spanje binnengesmokkeld.⁶ Alle overschot aan arbeidskrachten (c.q. hongerige monden) lost zich op in (tijdelijke) migratie. Kinderen gaan al op achtjarige leeftijd naar Frankrijk voor seizoensarbeid.

Binnen de samenleving zijn er weinig mogelijkheden tot loonarbeid. Als er in de rijkere *casas* een muilriedrijver, herder

of dienstmeid nodig is, is dat veelal het gevolg van de demografische ontwikkelingsfase van de huishoudgroep: 95% van de *casas* heeft minder dan 4,5 hectare land, een paar rijke *casas* bezitten 4,5 tot 8 hectare land.⁷

Vanaf 1900 verandert de situatie. Er komt binnen het gebied gelegenheid tot betaald werk. Er komt een op Frankrijk gerichte mijnbouw, maar belangrijker is de impuls vanuit het zuiden. De houtkap wordt geïntensiveerd. Het hout gaat - getrokken door ossen en met vloten over de rivieren - via Ainsa naar Barbastro (100 km van La Comuna). In 1917 begint de *Sociedad Hidroeléctrica Ibérica* met de aanleg van wegen, tunnels, kanalen, stuwmeren en centrales voor de produktie van hydro-electrische energie. De werkgelegenheid leidt tot een bevolkingstoename: in de jaren 20/30 wonen in de bergdorpen twee keer zoveel mensen als rond de eeuwwisseling. Er is genoeg voedsel, omdat er meer geld dan tevoren wordt gebruikt voor het kopen van voedsel. Bovendien wordt de landbouw veel intensiever van aard. Zelfs de kleinste perceeltjes bouwland op uren gaans van het dorp worden benut. Door middel van irrigatie wordt de opbrengst van het land vergroot. Het aantal schapen - de rijkste *casas* hebben 400 tot 2000 stuks - gaat de weidecapaciteit van de vallei overtreffen. 's Zomers pacht men Frans grondgebied.

De houtkap en de infrastructurele werken - en het daarbij verdiende geld - doen de handel met het zuiden toenemen. De verbinding met het zuiden wordt beter als - ten bate van het werk aan de stuwmeren - de verharde weg vanuit Ainsa wordt doorgetrokken naar Bielsa en Plan (1928). In principe kan men in de vallei leven zonder goederen vanuit de rest van Spanje. Echter metalen voorwerpen en produkten als suiker, wijn, cacao en olijfolie moeten geïmporteerd worden. Bij het begin van de burgeroorlog valt de werkgelegenheid terug: de electriciteitscentrale wordt stilgelegd en de grens met Frankrijk wordt 'gesloten'.

HET BEGIN VAN DE BURGEROORLOG 17 JULI 1936 - MAART 1938

Binnen een dag na het uitbreken van de opstand van de gene-

raals, hebben deze de Aragonese garnizoenssteden met uitzondering van Barbastro stevig in handen. Daar stellen de Vijfde divisie en de *guardia civil* zich in dienst van de Republiek. De scheidslijn tussen Republikeins grondgebied en het gebied van de militaire opstandelingen loopt dwars door Aragón van Jaca naar Teruel. Barbastro wordt van een rustige provincie-stad van 10.000 inwoners een belangrijk centrum voor het formeren van de Republikeinse *militias*⁸ en het transport van gewonden.⁹ Voor het hoge noorden krijgt het plaatsje Boltana een centrale functie bij de opvang van vrijwilligers - later dienstplichtigen - voor het nieuwe leger van de Republiek.¹⁰ Een aantal daarvan is afkomstig uit La Comuna.

Wat bewoog de kleine, zo op Frankrijk gerichte bergboeren om zich in het militair geweld te mengen nog voor de Republiek de mobilisatie afkondigde? Directe aanleiding vormden de verkiezingen van 16 februari: "Er was voor de Republiek gekozen en die wilde ik steunen; Franco en de generaals negeerden de verkiezingen". Het Frente Popular had een duidelijke meerderheid behaald in deze bergdorpen. Daarnaast hadden de socialisten - die hier apart waren vertegenwoordigd - een aanzienlijk aantal stemmen. De socialisten waren in de vallei -net als in de rest van Aragón¹¹- georganiseerd in de UGT. De stemmen van het Frente Popular bestonden uit de aanhang van Izquierda Republicana, de Union Republicana en enkele communisten. De anarchistische CNT kreeg hier in vergelijking met de rest van Aragón weinig stemmen.

De Republiek verloor veel bij de opstand, maar niet haar legaliteit en in deze dorpen ontstond de overtuiging dat je als jonge (ongehuwde)man die behoorde te verdedigen. Bovendien vreesde men dat de opstand van militairen de werkgelegenheid in gevaar zou brengen. Men had gehoopt dat na de verkiezingen het onderwijs verbeterd zou worden en dat de contacten met de rest van Spanje zouden toenemen.

In zijn overzichtswerk over boeren en revolutie geeft Migdal aan dat een toename van het contact met de bredere samenleving in de voorafgaande periode (inderdaad) vrijwel altijd een voorwaarde vormt om tot een participatie in politieke bewegingen te komen.¹² Overigens waren er naast de

idealistische motieven ook meer prozaïsche om de Republiek te gaan verdedigen: een vast dagloon met gratis maaltijden, kleding en medische voorzieningen. De oorlog was er op dat moment ook niet zo afschrikwekkend. Vanaf september 1936 zat er vrijwel geen beweging meer in het front in Aragón.

In vele landbouwgebieden van Zuid- en Centraal-Aragón was men na de opstand van de militairen spontaan overgegaan tot een plaatselijke burgeroorlog en sociale revolutie om de socialistische en anarchistische idealen te verwezenlijken. Daar vormden zich de boerencoöperaties en collectieve organisaties, die later werden aangemerkt als "*the showpiece of the CNT, the closest realization of the anarchist principle*".¹³ In de bergdorpen van La Comuna vond echter geen sociale revolutie plaats. In tegenstelling tot de rest van Aragón was hier namelijk alle grond in bezit van kleine zelfstandige boeren. En al zijn alle belangrijke revoluties in de twintigste eeuw uitgevoerd met steun van de boeren - en heeft dat het idee doen postvatten dat "*peasants constitute the revolutionary class par excellence*" - door onderzoekers als Eric Wolf is overtuigend aangetoond dat kleine boeren in dit opzicht juist gehandicapt zijn.¹⁴

Een belangrijke belemmering vormt de '*inward orientation*': een hoge graad van economische zelfvoorziening en familiearbeid naast een relatief gesloten systeem en een lage graad van technische innovatie.¹⁵ Dit vormt ook zeker een kenmerk van de sociale structuur van deze bergdorpen. Maar waar reciproke afhankelijkheidsrelaties '*wereldwijd de kleine boer bedreigen*'¹⁶ en een extra belemmering vormen voor het transformeren van '*a passive recognition of wrongs into a sustained political activity*'¹⁷ wordt de *casa*-structuur gekenmerkt door een hoge stabiliteit en economische zelfstandigheid.¹⁸ Het erfenissysteem speelt daarbij een belangrijke rol: er vindt geen versnippering van de grond plaats, de macht van de erfgenaam is binnen de familie geaccepteerd en het werk kan vrijwel altijd geklaard worden met de leden van de eigen huishoudeenheden. Binnen deze dorpssamenlevingen vormde het functioneren als zelfstandige eenheid dan ook een belangrijk ideaal. '*Een naar anarchie neigende archipel, waarin de afzonderlijke casas de*

eilandjes vormen' is de typering die Le Roy Ladurie gebruikt voor Montailou en die evenzeer opgaat in La Comuna. De voor mediterrane samenlevingen opvallende afwezigheid van een redistributiesysteem als het peetouderschap sluit aan bij deze hang naar individualiteit en afzondering.¹⁹

En al voelde men de afstand tussen een rijke en een arme *casa* genoeg om voor een rijke erfgenaam de echtgenote (c.q. rijke bruidsschat) te zoeken in een naburig dorp, toch creëerden deze *casas* weinig afhankelijkheidsrelaties met de arme *casas*. Rijkdom betekende in deze samenleving ook geen grotere toegang tot onderwijs of andere voorzieningen. Het rijk-worden-ten-koste-van-anderen was iets waarvan men zich niet al te zeer bewust was. Zelfs komt een ideaal van fundamentele gelijkheid naar voren bij het gebruik van de binnen het bestaan van deze dorpen zo essentiële gemeenschappelijke gronden en goederen, die het gebrek aan landbouwgrond en geld voor gereedschappen opvingen.

De 'wet van het water' betekende dat iedere 'casa' van het dorp recht had op het gebruik van water voor irrigatie op bepaalde uren en in een bepaalde minimumhoeveelheid. De 'monte comun' bestond uit meer dan 9.000 km² bergweiden, bos en kale rotshellingen. Dit betekende voedsel voor de schapen, mogelijkheden tot houtkap en mijnbouw. In deze jaren werden bovendien sommige stukken gebruikt voor de akkerbouw en verpacht of verloor onder de (armste) *casas*. Belangrijk is dat het beheer van deze gronden egalitair was georganiseerd. Het bestuur werd gekozen door een vergadering van alle *casa*-hoofden. Het democratisch karakter werd mede mogelijk door het feit dat vrijwel alle jaren de kosten werden gedekt door de verkoop van gekapt hout.²⁰ Deze *junta*-vorm van organisatie - leidde ook tot samenwerking bij taken waar in korte tijd veel mensenkracht nodig was. Men kwam zelfs tot het bouwen van een *hermita* - bedevaartskapel - op de plaats van samenkomst (het snijpunt van de paden tussen de dorpen). Later ging dit gebouw als school functioneren. Een andere belangrijke nivellerende factor - als zodanig beschreven door de negentiende eeuwse historicus Joaquin Costa - was de *cofradia*. Iedere jongen van het dorp kon lid worden van deze organisatie door een schaaap aan de

kudden van de *cofradía* bij te dragen. Jaarlijks werden grote feesten georganiseerd in het teken van de broederschap en de opbrengsten van de kudde vormden een kapitaal, waaruit hulp aan zieken, begrafenissen en algemene voorzieningen werden betaald. Terwijl voor de landelijke politiek de landhervormingen altijd het meest urgente, complexe en controversiële probleem waren geweest, zijn in de bergdorpen factoren aanwijsbaar die een verklaring vormen voor het feit dat het hier bij het begin van de burgeroorlog niet kwam tot een daadwerkelijke gezamenlijke eis tot verandering van de verdeling van land en goederen.

Een andere factor, die misschien niet zozeer de idealen van de kleine boeren met betrekking tot de sociaal-economische politiek bepaalde, maar wel hun capaciteit tot handelen, is de invloed van buitenaf. Deze '*ultimate decisive factor*' ontbrak duidelijk in La Comuna.²¹ In de rest van Aragón had de (niet altijd zachtzinnige) aanmoediging van de CNT-*militias* onder leiding van Durruti bijgedragen tot de vorming van collectieven.²² Ook de UGT-leider Largo Caballero bepleitte dat agrarische hervormingen door middel van boerencoöperaties moesten gebeuren. Toen zijn kabinet in mei 1937 viel onder de druk van de communisten en hij werd opgevolgd door Negrín, werden niet alleen de *militias* in Aragón gereorganiseerd en onder centraal gezag geplaatst, maar ook werden - en de communistische commandant Lister speelde daarbij een belangrijke rol - de collectieven opgeheven. Dit ondersteunt niet zozeer het idee dat '*revolutionaries only manipulate peasants*', maar wel het idee dat voor boeren steun van buiten een belangrijke rol speelt bij hun mogelijkheden.²³

Informatie uit de rest van Aragón kwam veelal langzaam (of niet) door naar de bergdorpen. Dit had gevolgen voor de mate van betrokkenheid aan het begin van burgeroorlog. De anti-monarchistische opstand van het garnizoen te Jaca van 1930 werd hier levend gehouden in liedjes.²⁴ Maar velen kenden niet de naam van de belangrijkste burgerleider bij de opstand, Antonio Beltrán, "*El Ezquinazau*", die het verloop van de burgeroorlog in dit gebied zou gaan bepalen. Men wist ook niet dat generaal Franco als hoofd van de militaire academie in Zara-

goza in die tijd zijn sterke banden met de plutocratie van de garnizoenssteden in Aragón had opgebouwd. En de anarchistische ideeën uit Zaragoza - in de jaren voor de burgeroorlog Spanjes 'second city of anarchism'²⁵ - waren hier slechts gedeeltelijk bekend. Ditzelfde gold voor de stakingen en arbeidsonlusten die zich in de steden en op het platteland van Centraal en Zuid-Aragón hadden afgespeeld.

Ook tijdens de oorlog verliep de communicatie met de rest van Aragón traag. De burgeroorlog bleef iets uit de verte. Het werk in de landbouw en veeteelt ging gewoon door en van de prijsstijgingen tussen september 1936 en mei 1937 van basisproducten als graan, brood, olijfolie en vlees had men hier weinig last.

Ook de onderwijzer, die in veel dorpen van Aragón een politiek belangrijke rol vervulde en veelal als linkse spreekbuis fungeerde²⁶, kreeg hier niet de functie van alternatief leider. Naast zijn persoonlijke kenmerken was van invloed dat hij in zekere zin economisch afhankelijk - voor voedsel en brandhout - was van de dorpsbewoners, en dat juist tijdens de burgeroorlog-situatie niets veranderde aan het feit dat kinderen al jong van school werden gehaald om vee te hoeden of om het eigen voedsel te verdienen. Wel werden in deze jaren 's winters een paar keer alfabetiseringscursussen voor volwassenen georganiseerd.

Een ander voorbeeld van de invloed van de sociale structuur op het effect dat de burgeroorlog had in deze bergdorpen, was de houding ten aanzien van de Kerk. Terwijl in gebieden met grootgrondbezit kerkverbrandingen een traditioneel gebaar waren van opstandig verzet - en dus ook ten tijde van de burgeroorlog - bleken in de bergdorpen gevoelens van socialisme geen belèmmerring voor het kerkbezoek. Velen (en niet alleen de vrouwen) bleven de kerk zeer toegedaan. De oudere generatie, die de macht binnen de *casa* in handen had, 'ging graag naar de mis' en moeders gingen bidden voor het behoud van hun zonen die voor de Republiek aan het front waren. Bij de jongeren waren de religieuze gevoelens minder duidelijk, maar de invloed van de ouderen was wel zo groot dat er hier geen sprake was van anti-clericaal vandalisme.

In 1937 werd er bij de belangrijke voorjaarsprocessie naar

de *hermita* van San Miguel op het moment dat de pastoor om regen bad voor een voorspoedige oogst, tegelijkertijd plagend door de tegelbakkers een lied gezongen waarin om zon werd gevraagd. Maar de tegelbakkers waren een familie, die een paar jaar eerder uit een van de zuidelijke provincies van Aragón waren gekomen en buiten het dorp leefden en werkten. Dat in Boltaña van de kerk een feestzaal werd gemaakt en men niet zachtzinnig optrad tegen de geestelijke - "de parasiet van de samenleving" -, had behalve met de grotere concentratie en macht van anarchisten, waarschijnlijk te maken met de aanwezigheid van soldaten. Dat in het plaatsje Broto de qua overtuiging uiterst socialistische priester slachtoffer werd van terreur, hield duidelijk verband met het feit dat daar een militair hoofdkwartier gevestigd was.

De politieke situatie samenvattend: de meerderheid van de bevolking in La Comuna steunde de republikeinse en socialistische partij(en). Daarbij was zij in belangrijke mate geïnspireerd door 'behoudende' motieven, waaronder de hoop op continuering van de werkgelegenheid. De nadruk op collectivisatie in de propaganda van de CNT werd in deze bergdorpen met wantrouwen bekeken. Ook met betrekking tot het regionaal separatisme was het enthousiasme hier niet groot. Men was zich scherp bewust van verschillen in cultuur met de rest van Spanje; zelfs met de bevolking en situatie van het 55 km verder gelegen daldorp Boltaña.

Anarchisme en communisme kregen hier vorm door individuen - met persoonlijke eigenaardigheden - en niet door een clique of factie met een gezamenlijke en duidelijk onderscheiden overtuiging. Het anarchisme vond vooral aanhang onder ambachtslieden. Enkel vertrokken richting Boltaña, waar de CNT-aanhang niet alleen groter maar ook machtiger was. Daar waren (executie-)pelotons, die de rijkere bevolking en degenen die met de kerk verbonden waren, bedreigden...

Toen mei '37 de machtsstrijd binnen de Republiek - na dagenlange gevechten in Catalonië - uitviel in het voordeel van de communisten en ten nadele van de anarchisten, had dat ook gevolgen in Boltaña. Negrin stelde een centralistisch beleid voor. Toen hij tenslotte met ondersteuning van de communistische

militairen ook Aragón aanpakte - het vrijwel autonome bolwerk van de anarchisten -, kwam het in augustus zelfs tot opheffing van de (anarchistische) Raad van Aragón. Van de anarchisten die naar Boltaña getrokken waren, kwamen er toen verscheidene terug naar de bergdorpen.

Op een middag kwam de anarchist van wie we het be-drijf hadden gepacht, terug in het dorp. Het was voor hem niet veilig meer in Boltaña. Ik had niets tegen hem en praatte gewoon met hem, maar ik wist dat hij niet zulke beste dingen had gedaan. De volgende dag was hij voor zonsopgang vertrokken, naar later bleek met een enorme som geld die hij op het kerkhof buiten het dorp had verborgen. Geld dat ongetwijfeld was ge-roofd en opgeëist in de omgeving van Boltaña. In Frankrijk trouwde hij snel met een vrouw die 5 of 6 kinderen had. En dat terwijl hij hier een kind had bij een meisje, die hij niet had willen trouwen. Hij kon hier later niet terugkomen. Ze zouden hem de keel afgesneden hebben. Een van zijn broers, die als herder werkte, is later in de bergen doodgeschoten.

Aan het begin van de oorlog is er hier niet veel steun voor de militaire opstandelingen. Pas wanneer het gebied deel gaat uitmaken van het oorlogsfront en als troepen van Franco in Aragón duidelijk aan de winnende hand zijn, kristalliseert de Nationalistische aanhang zich uit. De jonge mannen die bijna per definitie 'rood' zijn, zijn in het Republikeins leger als de oudere generatie zich gaat polariseren tegenover de *rojos*. Vanaf die tijd worden allen die de Republiek steunen zonder verder onderscheid aangeduid als *rojos* - roden -. Ook de *rojos* zelf maken geen onderscheid meer naar aanhangers van socialisme, communisme, anarchisme of republikeinse partijen; ook zij zien alleen nog de tweedeling van *rojos* en nationalisten. In tegenstelling tot wat men geneigd zou zijn te denken, blijven ook (leden van de) rijkere *casas* tot de *rojos* behoren. In deze bergdorpen is het meest opvallend aan de verdeling van politieke opinies dan ook het verschil tussen de generaties. Maar - zoals veelal bij tegenstellingen binnen de *casa* - blijft naar buiten toe in de meeste gevallen de *casa*-solidariteit gehandhaafd.

MAART-JULI 1938, DE BOLSA VAN BIELSA

In augustus '37, enkele dagen na de opheffing van de Raad van Aragón, komt er verandering op het Aragonese front dat een jaar vrijwel bewegingloos is geweest. De Republiek besluit tot een militair offensief in Aragón. De argumenten voor die keuze waren meer van politieke dan van militaire aard. Het offensief moet de aanwezigheid rechtvaardigen van de communistische troepen onder leiding van commandant Lister en de anarchistische divisies (en collectieven) bezig houden met het bestrijden van de vijand in plaats van hen tot een tegenactie over te laten gaan na de ingrijpende acties van de communisten.

Op 24 augustus wordt het offensief bij het stadje Belchite door de Nationalisten afgeslagen. Daarna trekken de Republikeinse divisies richting de hoofdstad Zaragoza. Op 20 augustus wordt vanuit Noord-Aragón ook de brigade 517 met veel soldaten uit La Comuna en omgeving naar dit front gestuurd. Op 27 augustus trekt men met 100 doden en gewonden terug naar de Pyreneeën.²⁷

Ook de volgende operaties van de Republiek zijn weinig succesrijk. Voor strategisch onbelangrijke en onverdedigbare steden worden belangrijke krachten gependeed.²⁸ Maart 1938, twee weken na de herovering van Teruel door de Nationalisten, beginnen de legers van Franco een massief en vernietigend offensief over de hele lengte van het Aragonese front; "the greatest Republican disaster of the war".²⁹

De snelheid waarmee de Nationalisten door het Aragonese front heengaan, is verbijsterend. In de eerste 10 dagen veroveren de Nationalisten het rechtercentrum van het front tot dieptes van 50-100 km. Dit betekent een desastreuze terugtocht voor het zeer verzwakte, slecht bewapende en uitgeputte Republikeinse leger. De Republikeinen krijgen geen kans nieuwe defensielijnen te vormen en er ontstaan grote problemen met het transport, waardoor munitie en voedsel de eenheden niet bereiken. Dit versterkt het onderling wantrouwen; niet-communistische eenheden geloven dat de bevoorrading expres wordt stopgezet. De terugtocht wordt alleen dan vertraagd als de Nationalisten pauzeren om te rusten. De Republikeinse eenheden lijden grote verliezen aan materieel en manschappen.

Na de inname van Barbastro trekken de Nationalistische

troepen door de vallei van Benasque en oostwaarts naar Catalonië. Daarmee staan ze aan de rand van de vallei van Gistau en van La Comuna. De commandant van de Republikeinse 43e divisie Antonio Beltrán, 'El Esquinazau', had echter besloten tot een snelle terugtocht.

Enkele compagnieën werden naar El Grado en Biescas gestuurd om de Nationalistische opmars tegen te houden 'zolang ze munitie hadden'. De bevolking van Biescas, Ysero, Broto en Sarvisé moest evacueren; via Bielsa en de vallei van La Comuna naar Frankrijk. De troepen van de Republiek gingen langs smalle bergpaadjes, de voorraden op pakezels achter zich aanslepend, terwijl nationalistische pirenaïcos verrassingsaanvallen uitvoerden.³⁰ Het bevel van de 43e divisie werd overgebracht van Boltana en Broto naar Bielsa. - Y fuimos quedando poco a poco encerrados en la Bolsa de Bielsa³¹ - en we werden beetje bij beetje ingesloten in de Bolsa de Bielsa.

De Nationalisten kwamen tot een halt tegen het "narrow, well-prepared front"³², waarbij gebruik was gemaakt van de natuurlijke begrenzing van het Cinca-dal. De verdediging werd verdeeld over: brigade 130 vanaf Ainsa tot de Monte Perdido, brigade 102 in de bergen van de vallei van Benasque en brigade 72 het centrum met de ingang van de vallei van Bielsa. Achter hen lag de grens met Frankrijk met bergpieken van meer dan 2500m. De bergpaden waren dikbesneeuwd, want het was een aanhoudend strenge winter geweest met veel sneeuw. Speciale troepen werden belast met het schoonmaken van de paden, maar ook daarna was het verlies aan lastdieren (en bepakking) groot door het uitglijden van de hoeven. Deze afsluiting - encerrado is de term die de bewoners van het gebied gebruiken - van de rest van Spanje in de Bolsa de Bielsa zou 2½ maand duren en werd vereerd met een bezoek van premier Negrín en generaal Rojo.³³

De meningen over deze manoeuvre van de 43e divisie zijn zowel bij de bevolking van het gebied als in de literatuur zeer verdeeld.

The most famous part of this phase of the war would

*seem to provide a good illustration of the way
heroes could be created for the propaganda machine.* ³⁴

Volgens Beevor stellen de communisten ten onrechte dat El Esquinazau - een van hun 5500 van de in totaal 7000 bevoor-
dingen in het leger na mei '37 - de 43e divisie had geleid,
*in a heroic and brilliant rearguard action in the
Pyrenees near the Valle de Aran; with his back
to the French frontier he had heroically defended
a pocket.* ³⁵

Daarentegen gelooft hij de visie van "a senior officer in the
Army of the East". Beltran zou de Nationalisten hebben toege-
staan door te breken richting de hydro-electrische centrales
ten westen van de Segre-rivier - essentieel voor de Catalaanse
industrie - door zich terug te trekken in een positie waar de
Nationalisten hem zonder risico alleen zouden laten. Niet-commu-
nisten die de officiële versie aanvochten, zouden zijn gearres-
teerd. ³⁶ Het laatste commentaar - aldus Beevor - van Beltran
op zijn glorieuze legende luidt: "That's how the history of
the Spanish war is being written at the moment".

Het kan echter niet worden ontkend dat El Esquinazau door
deze actie soldaten en materiaal de gelegenheid gaf naar
Frankrijk over te steken op een tijdstip dat de Pyreneeën beter
begaanbaar waren; wellicht is daardoor meer bewaard gebleven
voor het Catalaanse front. Bovendien stelde hij de burgerbe-
volking in staat Frankrijk te bereiken voor de gevechten be-
gonnen, terwijl in andere delen van Aragón de snelle terugtocht
van de Republikeinse troepen een drama was geworden voor de
vluchtende burgerbevolking. De verschillende visies van de dorps-
bewoners op de verdienste van El Esquinazau wordt door iemand
kernachtig samengevat in de opmerking:

*Veel mensen hier spugen op hem, maar hij heeft het
hier gered, zodat de bevolking veilig weg kon; zij
denken alleen aan die paar schapen die ze toen zijn
kwijtgeraakt.*

Inderdaad merkten de dorpsbewoners nu terdege dat het oorlog
was.

*Iedereen kreeg soldaten ingekwartierd; een of twee
afhankelijk van de grootte van het huishouden. Iedere*

tien dagen kregen we andere..

De bevoorrading was moeilijk, omdat bij de reorganisatie van de troepen allerlei diensten opgeheven waren om de manschappen te bestemmen voor het front. Ook de gevechten en de voortdurende bombardementen van de - enige verharde - weg in het gebied Escalona/Bielsa maakten de bevoorrading niet eenvoudiger. Bovendien waren de voorraden al snel uitgeput. Eind april hadden de Republikeinen geen artillerie meer, maar al eerder was er een tekort aan meel en vlees. De bewoners van de dorpen zeggen dat de Franse regering de grens liet bewaken om te verhinderen dat wapens en voedsel het gebied werden binnengebracht. Officieel gesloten werd de grens pas weer op 13 juni.

De militairen begonnen toen vee te vorderen, bijvoorbeeld twee van je vijf koeien, veel schapen. Ze zeiden dat de Republiek het zou betalen... Ook de kerk werd door de soldaten in gebruik genomen en de schilderijen en beelden verbrand.

Dit alles versterkte de anti-Republikeinse gevoelens bij degenen die zich toch al niet zo gegrepen hadden gevoeld door de rode idealen. Republikeinse ex-soldaten echter benadrukken dat de "rode troepen" nog steeds geen gewoon leger vormden "waarbij de militairen alleen aan zichzelf denken en niet aan de burgers; het republikeinse leger maakte hun land en de mensen niet kapot". Daarbij wijst men op de strenge militaire discipline ³⁷ en op de controle bij de verkoop van vee. Een uit de vallei afkomstige soldaat herinnert zich:

We hadden honger en ik kwam naar La Comuna om schapen te kopen. Op de terugweg werd ik aangehouden. Als ze ontdekt hadden dat ik van hier afkomstig was, zou ik gestraft worden, dus ik zei dat ik niet wist wie me de schapen had verkocht. Toen ik eraan toevoegde dat ze voor mijn commandant waren, bleek het gelukkig een goede vriend van een van hen te zijn; 'doe hem de groeten' en ik er snel vandoor...

Een andere militair vertelt dat toen hij met een paar soldaten een transport moest verzorgen, hij uit honger een van de lastdieren heeft gedood:

's Nachts hebben we stukken vlees geroosterd en

*de rest begraven; als ze het hadden ontdekt,
zouden we zeker zijn gedood.*

Bij de dreigende nadering van de gevechten werd ook hier de burgerbevolking geraden te evacueren; zij gebruiken zelf de term *refugiados* - vluchtelingen. Het werd *un verdadero calvario; una experiencia horrible* - een verschrikkelijke ervaring. Lopend trokken de mensen naar Frankrijk. Sommigen met muildieren. Gebruik van karren was hier onmogelijk. Zowel volwassenen als kinderen droegen een *mochila* (schoudertas) met enige waardevolle spullen. Het pad was bedekt met sneeuw en de kinderen konden het ternauwernood volbrengen.³⁸

Opvallend is dat de mannen er nu niet zwaar aan tillen, dat veel vrouwen die tocht met de kinderen naar Frankrijk alleen moesten maken; vrijwel alle jonge mannen waren toen in het leger. *Ze gingen toch in groepjes en konden niet veel meenemen. En waarom moesten ze spullen meenemen; om daar kwijt te raken...?*

Ook zwangere vrouwen met kleine kinderen gingen naar Frankrijk:

Dikgekleed en met de baby van drie maanden stevig gewikkeld in omslagdoeken; wat kleding, eten en geld in een vracht op het hoofd. We moesten het allemaal over de smalle, steile paden dragen en juist in deze tijd was het koud, slecht weer; en dan niet weten wanneer je terug zult komen. Het wemelde aan de grens van de varkens die waren achtergelaten; de Franse douane liet geen vee passeren. En een varken betekende in die tijd vlees voor een half jaar ...

Ik was 5 jaar en werd eerst op een ezel gehesen en in een deken vervoerd; we sliepen in Bielsa en warmden ons. Daarna werd de ezel in beslag genomen en moest ik voor de anderen uit met het gewondentransport mee; dat betekende 2 muilezels met daartussen een plank en daarop de gewonden. En ik de hele weg huilen... Aan de grens was er familie uit Frankrijk en ik herinner me nog dat ik een beker bouillon te drinken kreeg. Uitgeput

was ik van het huilen.

Ik was 9 en dacht aan weinig anders dan eten en spelen. Ik merkte niet hoe zwaar het voor mijn moeder geweest moet zijn of hoe zij eronder was. Maar in San Lary werd ik door een gendarme uit de stal gehaald waar we moesten overnachten; ik leek zeker op iemand. Ze scholden en gebaarden tegen me. We moesten wachten op een trein die ons naar Dax bracht en later gingen we naar Capbreton.

Frankrijk zag zich geconfronteerd met de vluchtelingenstroom. Men heeft geschat dat aan het eind van de oorlog meer dan 400.000 personen de grens gepasseerd waren, hoewel waarschijnlijk 3/4 weer terugging voor het eind van 1939. De mensen van La Comuna probeerden informatie te krijgen over de familieleden in het Republikeinse leger. Sommigen trokken daarom snel door naar Catalonië.

Belangrijk voor vele vluchtelingen van La Comuna waren de familieleden in Frankrijk; zowel voor onderdak - sommigen gingen tot dichtbij Parijs - als voor hulp.

Mijn primo segundo- achterneef - in Toulouse sprak goed Frans en door zijn bemiddeling kreeg ik werk op een boerderij. Zo kon ik wat geld verdienen om kleding en spullen voor de kinderen te kopen.

De meeste dorpingen zijn goed te spreken over de opvang in de vluchtelingenkampen; enkelen niet:

Eerst moesten we op de vloer slapen, maar daarna kregen we bedden. Het eten was er slecht, maar de mensen die protesteerden werden naar een plek gestuurd waar de situatie nog erger was.

Al schrijft de Republikeinse **ex-soldaat** Constante in zijn ooggetuigenverslag:

Toda la población civil habfa evacuado a Francia pasando por los senderos y pistas de montana ³⁹ - de hele burgerbevolking was naar Frankrijk geëvacueerd langs ezelspaadjes en bergweggetjes.

Sommige bewoners van La Comuna hadden echter geweigerd weg te

gaan. De oudere mannen die aanwezig waren, hadden veelal een belangrijke stem in deze beslissing. De huishoudeeenheid werd niet gesplitst, maar bleef bij elkaar. Een uitzondering hierop vormden sommige oudere vrouwen. Alleenstaande vrouwen, weduwen met zonen in het leger, maar ook grootmoeders met een omvangrijke familie; zij bleven terwijl de anderen naar Frankrijk vertrokken. Ook in andere dorpen van de zone zien we dit zelfde verschijnsel:

Het dorp Boltana was leeg op een paar oudere vrouwen en twee zwakzinnige jongens na; de resterende bewoners waren de bergen in gevlucht. De Nationalisten zetten de jongens tegen de muur en dreigden ze allebei neer te schieten, waarop een van de vrouwen ertussen sprong en zei "dat is mijn kleinzoon". De ander is wel doodgeschoten.

In dit voorbeeld is er sprake van terreur door Nationalistische soldaten. Echter van een oude vrouw in Chistén beweren de nationalistisch-gezinden dat ze door de *Rojos* is doodgeschoten, omdat ze niet geëvacueerd was. In tegenstelling tot de mensen uit het Republikeinse kamp wordt door de Nationalistische aanhang benadrukt "dat de rode troepen ons dwongen weg te gaan". Wat waren de motieven van de oudere vrouwen om toch te blijven? Soms was hun gezondheid een overweging, maar lang niet altijd. Belangrijk was de overtuiging, dat zij minder dan mannen met politiek zouden worden geassocieerd. Met betrekking tot het risico van aanranding en verkrachting, vertrouwden ze op de status van hun leeftijd en moederschap. Algemeen achterliggend motief was altijd: de bescherming van de *casa*

Mijn familie had de spullen gepakt om weg te gaan, maar we gingen niet en casa L. evenmin. Eerst verstoppten we ons in de stal van casa T. (een 'rode' casa) ver buiten het dorp aan de rand van de bergweiden. Ineens kwam een soldaat op ons af met gestrekt geweer. Hij had de rook van ons vuur gezien. Gelukkig was hij uit de streek. We gaven hem te eten en te drinken en hij zei "jullie moeten hier weg, want morgen komt er een gevecht. En dus gingen we terug naar het dorp, voortdurend tegen de steile wand van het pad gedrukt. Daarna gingen we naar

casa L. waar we ons dagenlang niet buiten toonden. Mijn moeder ging alleen naar ons huis terug; de anderen bleven in casa L. waar meer plaatsen waren om je te verbergen. (Dus ook hier weer een oudere vrouw die naar de gevaarlijke plaats ging).

De Roden dwongen ons weg te gaan. Daarvoor hadden we met de mensen van casa X. in een stal hoog boven het dorp gezeten. Zij bleken later naar een van de cuevas - grotten in de rotswand - gegaan te zijn.

De mensen zochten schuilplaatsen ver buiten het dorp; in de stallen of in het bosgebied. Ze probeerden wat vee mee te nemen.

We zaten in een stal ver buiten het dorp en mijn vader was net weggegaan om de beesten te verzorgen toen het schieten begon. Wij dachten dat hij dood was en hij was bang voor ons lot.

Veelal durfde men geen vuur te maken; dit betekende kou, soms honger en daarbij kwamen de geluiden van de strijd en de voortdurende angst. Naast de angst ontdekt te worden door de *Rojos*, het Republikeinse leger, was er de angst voor de Nationalisten die dichterbij kwamen; "bang dat ze ons allemaal zouden afmaken".

Vanuit het oosten werd de vallei veroverd. De troepen van Franco - waarbij in de herinnering de *moros* (de militairen uit Spaans Afrika) overheersten, kwamen uit Benasque via de vallei van Gistau. La Comuna vormde de laatste hindernis voor het bereiken van de weg naar Bielsa. Ook bij Escalona en later bij Tella waren zware gevechten. Ondanks overmacht aan materieel en luchtsuperioriteit kwamen de Nationalisten minder dan een kilometer per dag vooruit. De bergpieken gaven de Republikeinse troepen excellent terrein om de vijand tegen te houden en soms werd terrein herwonnen op de bajonet. Het dorp San Juan had een kruitopslagplaats en werd daarmee een belangrijk doelwit voor de Nationalistische vliegtuigen. Op hun route lieten ze ook bommen vallen in La Comuna - tot dichterbij de dorpen. Op alle hoogste plekken van de vallei stond geschut.

Ze schoten met mitrailleurs en bombardeerden de vallei. Vooral de laatste dagen vóór de Nationalisten de hele vallei in handen hadden, waren

vreselijk. De moros werden zes keer teruggedreven door de Republiek. LOS ultimos dias daba miedo, miedo horrible - de laatste dagen gaven een afgrijselijke angst.

De Nationalisten veroverden eerst het dorpje Sarvillo ten zuiden van de vallei en daarna werden de republikeinse posities op de heuvels opgeheven; één voor één ...

Servillun - een plateau ten westen van de vallei - werd gebombardeerd door vliegtuigen. De hermita San Miguel werd met de grond gelijk gemaakt en er vielen veel doden. Waar de bommen ontploften, waren verschrikkelijke geluiden en stofwolken. Mijn vader stuurde me - meisje van 15 jaar - vanuit casa L. naar mijn moeder. Ik rende langs de mensen die op straat naar het bombardement stonden te kijken. Ik was bang dat het allemaal moros zouden zijn. Ik durfde niet opkijken en had mijn hoofddoek diep over mijn gezicht getrokken.

De verdediging van Bolsa kon niet lang meer duren. Vanaf de eerste dagen van juni begonnen de Nationalisten de laatste aanval. Republikeinse soldaten afkomstig uit La Comuna passeerden bij de terugtocht rakelings hun vallei.

Negentien jaar oud en dan met een geweer in zo'n troep en onder die omstandigheden... We moesten terugtrekken via Puyaruego. Het werd donker en we dachten onze benen te kunnen strekken. Toen werd de tent voor onze ogen weggeblazen door een aanval van de Nationalisten. De rotssplinters vlogen om ons heen en het had weinig gescheeld. Er werd gezegd dat de vijand zou oprukken en dat wij via Puertolas naar het gebergte van Tella moesten. We kropen naar boven door het drooggelegde kanaal van de electriciteitscentrale. We hoorden de bommen van alle kanten en nooit vergeet ik de enorme rij kampvuren van de Nationalisten in La Cruz en Guerdia (La Comuna). Ik dacht als ze willen, sluiten ze ons zo in; we halen Bielsa nooit. Bij Hospital de Parzan gingen we de grens over en aan de grens moesten we de wapens in een kuil achterlaten. Anderen haalden ze op en zouden

ze naar Catalonië brengen. Vanaf San Lary en Areau werden we van Port Bou in een trein naar Barcelona gebracht. Dat werd betaald door de Republiek en we kregen tabak en chocolade. In Barcelona werden we gehegroepeerd. We vertrokken korte tijd daarna weer naar het front.

Op 10 juni raakten de Republikeinse munitiereserves uitgeput. Op 16 juni waren de meeste detachementen van de 43e divisie naar Frankrijk gepasseerd. Vanaf Parzan - het laatste dorpje in Spanje - zag men oneindige rijen mannen de bergwanden beklimmen. Tegen 8 uur 's avonds ging de laatste compagnie op weg om Frans terrein te bereiken.⁴⁰ Hier was de oorlog afgelopen; 9 maanden voor de capitulatie door Negrin op 1 april 1939.

In de dorpen van La Comuna zijn geen huis aan huis gevechten geweest. De Nationalisten hadden het doel in eerste instantie Bielsa te bereiken en het was bekend dat de republikeins gezinde bevolking ruimschoots gelegenheid had te vluchten. Degenen die gebleven waren, kregen dan ook betrekkelijk weinig te lijden van militaire agressie, al werd er wel geplunderd.

Grootmoeder bleef in het dorp a salvar las cosas - om de bezittingen te beschermen -, al had ze van nu bezien niets van waarde. Maar toen de moros het huis wilden binnenkomen om te plunderen, rende ze naar het dorpsplein, waar veel soldaten bijeen waren om er een te zoeken met een sombrero de plata-teken van hogere rang. Ze vond er een en wist hem te overtuigen de moros te stoppen. Later was ze daar heel trots op.

Er was grote angst en voorzichtigheid bij de burgers, vooral met betrekking tot de moros.

Moeder ging buitenshuis om bij ons te komen eten, want zelf durfde ze geen vuur te maken. En toen stond ze ineens met een geweer tegen de borst gedrukt. Ze stonden doodstil. Toen slaakte de Moorse soldaat een zucht; zij durfde geen adem te halen.

De vrouwen moesten af en toe naar de bron om water

te halen; ze gingen dan samen. En als ze soldaten zagen aankomen, vluchtten ze allemaal naar huis.

Gruwelverhalen hadden de ronde gedaan over het gedrag van het huurleger uit Spaans Marokko; de "meest effectieve van Franco's troepen". In La Comuna zegt men nu smalend om de inzet van de goed getrainde soldaten te verklaren:

Franco had hen beloofd dat als ze sneuvelde, ze blank op aarde terug zouden komen en ze werden overal in de eerste linie ingezet. De zwarte huurmoordenaars waren medio-salvajes -halve wilden- en ze plunderden en stichtten brand uit pure vernielzucht. Ze waren dol op klokken.

Toen gingen de moros alle gesloten casas binnen; ze braken de deuren open. Uit de kamers haalden ze alles bij elkaar en met het beddegoed erop staken ze alles in brand. In casa P. sloegen de vlammen al naar buiten, toen mijn vader een bewoner van casa M. riep om het te gaan blussen.

Toen de strijd voorbij was, ging men dekens en laarzen zoeken van de gesneuvelden. Verontschuldigend zegt men nu: *Dat deden de soldaten ook.* De bergen rondom lagen vol met munitie. Ook die werd door de dorpsbewoners verzameld en verkocht, al gebeurden er regelmatig ongelukken bij.

In 1960 heb ik hier nog Mauser-kogels gevonden en ik herinner me dat in casa P.- waar zo geplunderd was - later een bloemenvaas stond van de huls van een explosief.

DE EFFECTEN VAN DE BURGEROORLOG

Opvallend is dat als mensen vertellen hoe zij de burgeroorlog hebben ervaren, er in hun verhalen altijd een sterke nadruk ligt op de gevolgen na de oorlog; de periode na juli 1938. Men vertelt over de honger en armoede, de *maquis* en de *contrabando*; men wijst zelfs op de gevolgen na 1950... De consequenties van de burgeroorlog worden door deze bewoners van de bergdorpen vooral gezien in de maanden van *encerrado*, de evacuatie en in

de 'vredesjaren' na de oorlog; opvallend weinig in het eerste anderhalf jaar van de oorlog. Om recht te doen aan wat de burgeroorlog voor hen betekend heeft en hoe zij de invloed daarvan hebben ervaren, moeten in dit onderzoek dus ook de na-oorlogse effecten bekeken worden.

LA COMUNA NA JUNI 1938

Toen we uit Frankrijk terugkwamen, was alles weggehaald. Voor we weggingen hadden we de wijnkelder vol gezet met belangrijke spullen - ook van andere casas - om ze tegen bombardementen te beschermen. Alles was verdwenen. Ook alle koeien. Daaraan is eigenlijk mijn vader gestorven. De coral - de binnenplaats - die voor de oorlog helemaal gevuld was met schapen en daarna leeg ... Ik was nog jong, maar ik herinner me hoe blij ik was toen we eindelijk twee koeien konden kopen. Dat was na vaders dood. Mijn broer ging als herder werken in de tierra baja⁴¹ om geld te verdienen. Toen moest mijn zus de schapen hoeden, zelfs naar de tierra baja. Ik was meer geschikt voor het werk met de muildieren. Mest vervoeren en 's zomers alle vrachten graan ...

De casa waar deze vrouw opgroeide, bezit veel land en men kon door hard werken en zuinig leven deze weer laten uitgroeien tot een van de rijkere van het dorp. Van de andere casas die rijk zijn, wordt gezegd dat ze die positie aan de oorlog te danken hebben. Omdat ze niet evacueerden, hadden ze gelegenheid andermans spullen te stelen, een gedeelte van het eigen vee te behouden en goede contacten met de overwinnaars op te bouwen. In sommige casas werden met voortvarend gebaar meteen na de verovering Nationalistische militairen uitgenodigd.

Toen zat het hier helemaal vol met soldaten, guardias en commandanten; ze sliepen tot in dat kamertje toe. Mijn neef was verborgen op de zolder van het huis hiernaast. Mijn vader ging naar de commandant en vroeg: "Als hij te voorschijn komt, laten jullie hem dan leven?" "Als hij geen bloed aan zijn handen heeft", antwoordde de commandant. Toen ik uit het Republikeinse leger kwam,

had vader geregeld dat zijn enige zoon zonder verdere problemen in het dorp kon blijven. Maar hij had hulp geweigerd aan een andere neef, die wel "bloed aan zijn handen had".

Inderdaad is het opvallend dat geen van de - tot de jaren '70 - rijke *casas* naar Frankrijk is geweest. Ook speelde bij de wederopbouw na de oorlog de hoeveelheid arbeidskracht van de *casa* een rol. Sommige soldaten keerden ziek of invalide terug naar huis. Anderen waren tijdens de strijd gesneuveld. Een aantal viel als slachtoffer van repressie.

Toen vijf jongens kort na het einde van de oorlog na een uitputtende tocht te voet naar La Comuna wisten terug te komen, werden ze opgepakt en gefusilleerd. Ook een winkelier annex barhouder onderging hetzelfde lot: "hij stond gewoon flessen te spoelen aan de bron en ze zetten hem tegen de muur; voor niets... en de vrouwen jammeren, maar men hield ze op een afstand." - De betreffende dorpsbewoner was tijdens de 'rode' jaren de functie van gemeentesecretaris blijven bekleden - "Dagenlang leek het een spookdorp; de mensen sloten zich op in de huizen, bang iemand tegen te komen".

Sommige soldaten uit het Republikeinse leger durfden niet naar de vallei terug te keren. Zij verkozen -evenals een groot aantal burgers - ballingschap in Frankrijk om de Nationalistische *represaille* te ontlopen. In het naburige dorp Saravillo waren zoveel zonen verdwenen na de oorlog, dat het er naar uitzag dat veertig meisjes in het dorp ongehuwd zouden blijven. Daarom kreeg de 40^e slag bij *guinote* - het populairste kaartspel - in Noord-Aragón de naam 'hacerlas de Saravillo'.⁴² Ook bleven ex-soldaten lange tijd in Barcelona, Huesca, Benasque of Barbastro. Een nog steeds overtuigd socialist vertelt:

Yagües troepen stootten met 30 km. per dag op naar Tarragona; een marstempo waarvoor ze beroemd waren. Daarna werden we aan het front steeds verder teruggedreven, tot we tussen de stad en de zee stonden. Toen dacht ik, dit kan niet, venga que venga - kome wat kome moet. Een soldaat met geweer kwam op me af. Ik had niets op mijn hoofd, dus kon hij me niet classificeren. Hij met zijn

rode(Falangisten/Carlisten)muts riep "Arriba España" en ik zei tegen hem "Arriba España"... - de leuze van de Nationalisten.-. Daarna zag ik hoe mijn medestrijders als gevangenen de stad binnen gedreven werden. Ik ben nog maanden in Catalonië en Barcelona gebleven en kwam pas in het dorp, toen daar iedereen allang terug was.

Ook burgers maakten lange omzwervingen door Frankrijk en Catalonië.

Je ging terug omdat je je verplicht voelde; de casa was je eigendom sinds generaties. We hadden in Frankrijk moeten blijven; daar was alles veel beter. Maar we wisten niet waar mijn vader was. Toen zijn we naar Catalonië gegaan. In totaal zijn we negen maanden weg geweest. En dan toch terug naar huis, naar een dorp waar het een en al ellende was.

De meesten hadden geen duidelijke verwachting van de situatie die ze in het dorp zouden aantreffen. De huizen hadden relatief weinig schade opgelopen, maar ze waren geplunderd, door soldaten gebruikt en veelal besmet met wandluis en ander ongedierte.

Toen we terugkwamen was het huis vies, smerig; door de soldaten gebruikt voor gewonden en als latrine. Verder was alles gestolen: beddegoed, stoelen, bestek. Voordat we weggingen was de sleutel gegeven aan een oudere vrouw die in het dorp zou blijven; vanwege haar harde stem en Nationalistische sympathieën werd ze de generaal genoemd. Het bestek hadden we verstopt op een plek die alleen mensen van het dorp konden vinden; dus dat is niet gestolen door soldaten... Vader maakte voor ons een paar houten lepels en kleine bankjes. Ook dit kacheltje was gestolen, door de nieuwe onderwijzeres van het dorp. Toen ik daar achter kwam, werd ik zo woedend, dat ik naar haar toeging en haar gevraagd heb waar ze de kachel vandaan had. En die Falangista; ze gaf 'm terug !

In Bielsa en Parzan, waar alle bewoners geëvacueerd waren, troffen de bewoners vrijwel niets aan dan verkoalde resten. Daar waren in totaal 1028 runderen en 13.000 schapen verdwenen. ⁴³

Ook de geëvacueerde *casas* in La Comuna waren vrijwel alle bezittingen en vee kwijt. Mensen gingen in naburige provincies op zoek naar de eigen koeien en ossen. Men meende koeien te herkennen in de vallei van Benasque en in Catalonië.

De nationalistische dorpsbewoners betitelen dit alles als "het verwoestend spoor dat de Republikeinse troepen bij hun terugtocht achterlieten". De 'roden' van het dorp zeggen echter dat het vee is meegenomen door de nationalistische bevoorradingstroepen op hun terugtocht richting Catalonië en door bewoners van valleien ten oosten van La Comuna. Zij schrijven de branden in Bielsa en Parzan voor een belangrijk deel toe aan ruzies en veten tussen dorpsbewoners. Zij stellen dat degenen die niet in Frankrijk waren, gingen stelen in de verlaten *casas*; "wij hebben spullen van onszelf in andere *casas* gezien". Iedereen die was gebleven, werd verdacht... Opvallend is dat ook andere strategisch belangrijke dorpen in het gebied (Broto en Sarvisé aan de Ararivier), geheel zijn verwoest. Terwijl in dorpen die door hun ligging minder als militair doelwit fungeerden (dan de bergen er omheen), de vernielingen beperkt zijn gebleven tot de molen, de bakkerij en de olijffers, bijvoorbeeld Labuerda. In het hoofdstuk "conclusies" komen we terug op deze verschillende verklaringen.

De wederopbouw van het gebied kwam langzaam op gang. Er was geen geld. Er was weinig te eten (waarvoor hard gewerkt moest worden) en dit liet weinig energie over voor de wederopbouw. De 'rode' *casas* hadden de eerste jaren na terugkeer geen voedsel uit vee-teelt, maar ook nauwelijks uit de landbouw. Er werd geen grond geconfisceerd - hetgeen in andere gebieden in Spanje wel gebeurde - maar de belangrijkste akkerbouwgebieden moesten worden geschoond van oorlogsmateriaal voor zaaien weer mogelijk was. Bovendien waren zaaigoed en trekdieren verdwenen, behalve in een paar nationalistische *casas*. En in het voorjaar van 1938 was er ook al weinig gezaaid, omdat tijdens de gevechten om de Bolsa de situatie te gevaarlijk was geweest. Sommige *casas* konden hun grond drie jaar achtereen niet bewerken en dit betekende in de jaren daarna een lage opbrengst.

Toch had men hier al snel weer brood, al was het op de bon en

in kleine hoeveelheden. Twaalf jaar at men *pan de color oscuro* - bruin brood - en voor de bewoners van de bergdorpen betekende dat brood van inferieure kwaliteit. Een Nationalistisch gezinde informant zegt smalend: "De mensen hier hebben niet door, dat het de Nationalistische troepen waren die hen meel rantsoeneerden vanaf Barbastro". Het betekende in de jaren '40-'42 inderdaad een grote gunst om meel te krijgen, terwijl in bijna heel Spanje een enorme armoede en hongersnood heerste.

Het brood werd vooral aan de kinderen gegeven en wij aten jarenlang vooral aardappelen; farinetas, een aardappelpap zonder suiker maar met melk(als die er was),omelet met aardappelen. Later werd dit menu aangevuld met wat kaas, wat vlees van kleinvee of van de jacht...

De molen van het dorp Sin was de enige in deze zone die geautoriseerd werd voor het malen van graan. In Salinas - bij de ingang tot de vallei - en in Sin bleven jarenlang militairen gededtacheerd. Er was strenge controle en niet alleen op de voedsel-distributie: "Iedere maand moest je je melden en een nieuw papier halen bij de *guardia* om je vrij te kunnen bewegen". De schaarste duurde vele jaren. Iemand vertelt over 1950:

Ik herinner me dat ik kaas maakte van de vijf koeien die we toen hadden en die stuurde naar de tantes, die in Monzon als hulp in de huishouding werkten. De mevrouw was er zo content mee dat ze me een kilo witte suiker stuurde; om er door te mengen. Hier was alleen donkere suiker te krijgen. En het karnen mislukte toen de suiker erdoor was geroerd ! Toen hebben we gezegd, dat mevrouw de suiker maar op haar brood met boter moest strooien.

Zowel boter als witte suiker waren dus in 1950 nog iets bijzonders. Overigens betreft het hier de relatie tussen een (ook na de burgeroorlog) communistische *casa* en een bourgeois-mevrouw die er weer dienstmeisjes op na kon houden; ten tijde van de burgeroorlog was Monzon juist befaamd geweest vanwege de invloed van anarchisten en collectieve organisaties. Tegen 1950 is de aardappelopbrengst wel weer zo groot (en het dieet van de Nationalistische *casas* weer zo uitgebreid), dat sommigen aardappelen

gaan verkopen naar de rest van Spanje. Als later ook in andere Spaanse regio's de produktie weer op peil is, verdwijnt deze handel omdat het vervoer vanuit de Pyreneeën de aardappelen te duur maakt in vergelijking met concurrenten.

Hoewel hier niet - zoals in andere gebieden van het land - een grote kindersterfte was in de eerste jaren na de oorlog, betekenden de eerste vredesjaren een zware tijd. Met name voor de vrouwen was de *posguerra 'larga y pesada* - lang en zwaar. De last van het bewoonbaar maken van de huizen, het voeden en kleden van de gezinsleden, kwam in de periode na de oorlog vooral neer op de schouders van de vrouwen. Het bedrijf moest worden opgebouwd, terwijl echtgenoot of zonen (nog) niet in het dorp waren teruggekeerd.

Terwijl vele mannen pas maanden na afloop van de oorlog in het dorp terugkeerden, duurde het voor sommige nog langer: "Entre Franco y la Republica me costó 6 años" - de Republiek en Franco kostten me 6 jaren. Sommigen belandden in Frankrijk in *campos de concentración* - interneringskampen; anderen in krijgsgevangenschap of de werkkampen van het Franco-regime. Hun afwezigheid had invloed op het dorpsleven; naast het feit dat hun werkkracht werd ontbeerd, was er de angst waarmee hun lot werd afgewacht. Toen ze terugkwamen, verhaalden ze van de verschrikkelijke behandeling en vernederende omstandigheden. Geïmproviseerde kampen die niet meer waren dan haastig met dubbel prikkeldraad afgeschoten open stukken land, zonder andere sanitaire voorzieningen dan een greppel aan het einde van het kamp, zonder stromend water en zonder enige vorm van beschutting. De winters van 1938-1940 waren streng en lang. Men sliep in blubber en regen, leed onder de overbevolking, de luizen, de ondervoeding en het gebrek aan water. Er heersten epidemieën en er was een schadelijk tekort aan medische middelen. De bewaking was streng en wreed. Ziekte van vrienden droeg bij tot de demoralisering, net als de onzekerheid over het lot van familieleden, met de herinnering voor ogen aan de rijen gevluchte burgers bij de grens. In Spanje kwam daarbij de dwangarbeid. Op blote voeten vele uren werken zonder een peseta te verdienen, "als bijdrage aan de wederopbouw van de staat". Als de toenmalige onderwijzer nu in de zomermaanden het dorp bezoekt, laait in gesprekken met hem de ver-

ontwaardiging over die ervaringen soms even op. Hij werd ontheven uit zijn ambt, moest in fabrieken gaan werken, werd gedwongen in militaire dienst te gaan en de fascistengroet te brengen; "hij had nog niet voor Franco gevochten". Al moesten de ervaringen en trauma's van de kampen verzwegen worden, de verontwaardiging is in de vele jaren dat er in het dorp niet over gesproken kon worden achter de gesloten deuren van de casa gekoesterd.

In de jaren na de oorlog had macht buiten het dorp een enorme invloed op het leven en de sociale verhoudingen binnen het dorp. Niet alleen door de aanwezigheid van soldaten (terreureur) en distributie, maar ook door de nieuwe onderwijzeres, die La Falangista genoemd werd. Ze huwde een (oorlogs-) invalide onderwijzer, die daarna in een naburig dorp een baan kreeg.

Hij was wel aardig. Ter ere van een religieus feest riep hij de kinderen van de vallei bij elkaar, liet ons zingen en gaf ons chocolademelk. Maar zij was een verschrikkelijk mens. Ze behandelde de kinderen van de 'roden' als kleine monsters. Omdat ik van een rode casa was, moest ik tijdens de lessen op haar kind letten. Als ze dacht dat ik het kind in de buurt van de kachel liet komen, riep ze allerlei dreigementen over mijn familie.

Zelfs de Nationalistisch gezinde casa zeggen nu afkeurend:

Ze dwong de kinderen bij casas die nog steeds 'rood' waren, binnen te dringen; stel je voor, kinderen van tien jaar aan te zetten tot diefstal in andermans casa...

Ze was zo streng en hield ons na schooltijd zo vaak binnen, dat we ons een keer 's middags met alle kinderen verstoopt hebben en wegbleven van school. We hoorden hoe zij en onze moeders onze namen riepen. Maar ook de ouders durfden niets te zeggen van de manier waarop ze de kinderen behandelde. Op één keer na. Toen kwam de moeder uit een Nationalistische casa om te vertellen dat haar gehandicapt dochttertje nooit meer gedwongen mocht worden zolang te staan. Ik zie haar

*nog voor me: een kleine magere vrouw, maar vol kei-
harde woede.*

De macht die La Falangista had kunnen verwerven in deze bergdorpen was echter niet alleen gebaseerd op haar status als onderwijzeres, maar ook op het dreigement dat ze mensen zou 'aangeven'. En men zegt dat het inderdaad een gevolg is van haar bemoeienis, dat een van de mannen uit het dorp werd opgehaald en stierf in de gevangenis door mishandeling en grove verwaarlozing; toen ze hem thuisbrachten, zat hij onder de schurft, etter en bulten. Ook andere gevangenisstraffen zouden het gevolg zijn geweest van haar brieven naar autoriteiten buiten het dorp.

Contacten buiten het dorp vormden in deze naoorlogse tijd een belangrijke bron van macht binnen het dorp. Deze werden uitgebuit om fricties en wraakgevoelens tussen casas of tussen personen te vereffenen. Er heerste een houding van 'iedere casa voor zich'. Dit speelde een rol bij bevoordeling of benadeling tijdens de distributie en bij het malen van graan. Het speelde ook een rol als men van de rijkere casa een gunst verlangde, bijvoorbeeld het gebruiken van trekdieren. Door de (meestal 'rode') casa moest de gunst met veel verplichtingen of geld worden terugbetaald. Het schrikbewind van terreur en spanningen tussen mensen die de dorpsgemeenschap samen weer moesten opbouwen, duurde jaren, langer dan de burgeroorlog had geduurd.

Een van de vrouwen vertelt:

In de periode dat ze rood waren, was ik altijd goede vrienden geweest met de jongens van het dorp. Maar na de oorlog hadden sommigen 'hun jasje binnenstebuiten gekeerd' en wilden niet aan dat rode verleden herinnerd worden. Wij thuis wel. Dat betekende dat wij enorm te lijden kregen van de falangisten. En ook dat ik tegen die jongens expres rode liedjes ging zingen en hen uitdaagde. Maar mijn grote mond betekende een gevaar voor mijn familie en geld was hard nodig. Dus ik werd naar een dienstje gestuurd in Monzon. Daar werd ik per brief ten huwelijk gevraagd door een jongen van La Comuna die in Frankrijk was

gebleven. Hij had daar werk gekregen en vond het hier te gevaarlijk, al kwam hij wel stiekem af en toe de bergen over. Dus ik naar Frankrijk. We hadden het daar heel goed, maar hij wilde graag terug en na negen jaar durfden we. Hij wilde de timmermanszaak, die van de anarchisten was geweest, weer opzetten, maar hun Nationalistische familieleden, die haar voor een spotprijsje in handen hadden gekregen, vroegen een zeer hoge prijs.

CONTACTEN MET FRANKRIJK: MAQUIS EN CONTRABANDO

Na de oorlog waren naast de grote invloed vanuit Spanje de contacten met Frankrijk belangrijk. Deze contacten met Frankrijk hebben door de burgeroorlog wel een andere vorm gekregen. Al tijdens de oorlog werden materiaal⁴⁴ en vluchtelingen uit andere delen van Aragón via deze zone in veiligheid gebracht. Na afloop was er ondanks de rigoreuze controle in het grensgebied veel clandestien verkeer met Frankrijk. Ten eerste door de guerillastrijders -hier maquis genoemd naar de naam van de Franse verzetsstrijders 'maquisards'- die voortdurend opduiken in de verhalen van de bergbewoners over de periode na de oorlog. Veelal gevlucht uit gedwongen tewerkstelling in Frankrijk of voor de dreiging van arrestatie en gedwongen toetreding tot het leger van Franco, kwamen de Spaanse vluchtelingen tot eerste acties in de herfst van 1940. Daarna vormden ze in Zuidwest-Frankrijk de kern van de verzetsbeweging. Ze organiseerden voor de geallieerden 'life-line' vluchtelingenroutes over de Pyreneeën. De hoop dat de geallieerden na het verslaan van de Duitsers ook met Franco zouden afrekenen, veroorzaakte een vergroting van hun activiteiten tot 1947. Ze kregen steun vanuit de Sovjet-Unie en zowel de Franse bevolking na afloop van de Tweede Wereldoorlog als de Spaanse regering vreesden, dat de Spaanse vluchtelingen gebruikt zouden worden voor een communistische revolutie. De guerilla in Spanje duurde tot 1960. Het is moeilijk een accurate schatting te maken van de schaal en het effect. Zowel het verzet als de *guardia civil* hadden er belang bij dit te overschatten⁴⁵. Berucht is de mislukte 'invasie in de vallei van Arán' -ten westen van La

Comuna. Begin oktober 1944 wilden 3000 maquis zuidwaarts naar Lerida trekken. Op 17 oktober hadden ze het grensgebied in handen; het grootste deel van de bevolking was door de Nationalisten weggevoerd. Op 31 oktober verkondigde de regering: "Alle rode indringers van de Valle de Arán zijn geëlimineerd."⁴⁶ Daarna waren het groepjes van ongeveer tien strijders die naar verschillende delen van Spanje werden gestuurd. 's Nachts lopen en overdag slapen. Volgens Beevor waren ze veelal slecht getraind; de meesten hadden al hun kracht nodig om in de bergen te overleven. Dat de acties toch werden gecontinueerd, was ook omdat ze een prestige-zaak vormden voor de Sovjets.⁴⁷ Het mislukken van de invasie in de vallei van Arán wordt toegeschreven aan de geringe steun van de bevolking.

In La Comuna waren de maquis een bekend verschijnsel, maar men beschouwde ze als 'out-laws'. 's Morgens kon men aan kleine sporen zien waar de maquis gepasseerd waren en meestal betrof het kleine groepen. Hoewel ze in de naburige vallei van Gistau betiteld worden als 'plunderende soldaten', zijn er in La Comuna nauwelijks klachten over diefstal. En men stuurde rustig de dochters langs paden waar regelmatig maquis werden gesignaleerd. *Ik moest in die stal iedere dag de koeien voeren en altijd was ik bang om de deuren open te doen; bang dat ze in het hooi zouden zitten...* Niet ieder meisje deelde haar angst voor de maquis en ze deden nooit iets, maar toch was de angst wel zo algemeen dat deze werd uitgebuit in plagerij.

Ik was blij dat ik met een van de vrouwen afgesproken had om samen de koeien weg te brengen. We stonden ineens midden in een groep maquis. Een van hen vroeg me zijn moeder -een alleenstaande vrouw in ons dorp- te vertellen dat hij haar om half tien 's avonds zou bezoeken; 'ze moest de deur openlaten'...

Er zijn weinig voorbeelden in deze dorpen van actieve deelname aan de guerilla. Gedeeltelijk kan dit verklaard worden uit de neiging tot behoudend gedrag bij de bergboeren. Na afloop van de oorlog werd dit versterkt omdat velen zich aan de kant van de Nationalisten hadden geschaard. Sommigen stonden niet onwillend tegenover het verschijnsel guerilla, maar het doel van de maquis lag buiten de grenszone en daarmee buiten het blik-

veld van degenen die naar hun dorp waren teruggekomen om daar een bestaan op te bouwen. Bovendien wist men van het geringe succes van de maquis en de moeite die het sommige van hen alleen al kostte om de tocht door de bergen te maken. Bovendien kwamen de republikeinse ex-soldaten meestal pas in het dorp terug toen de machtsverhoudingen zich daar gestabiliseerd hadden. Ze werden door de situatie van armoede en repressie teveel ontmoedigd om te helpen het verzet verderop in het land te organiseren.

Potentiële sympathisanten van het verzet riskeerden marteling, gevangenis en executie. De veiligheidstroepen gebruikten brute ondervragingsmethoden. Vooral herders liepen gevaar; ze werden al snel verdacht van medewerking aan de guerilla. Toch verleenden herders (en veehouders) hulp met hun kennis van het terrein, met onderdak en voedsel, maar het gebeurde incidenteel. Er zijn geen aanwijzingen dat de maquis hulp afdwongen door terrorisering, zoals van regeringswege wel werd gesteld.

Hoewel door de bevolking veel wordt verteld over de maquis, had men er dus relatief weinig bemoeienis mee. Dat dit niet te herleiden is tot angst, bewijst de intensieve contrabando - tot meer dan tien jaar na de oorlog. De smokkel naar Frankrijk werd opnieuw ter hand genomen, ondanks de zeer strenge grensbewaking en de terreur binnen de dorpen. Politieke overtuiging speelde hierbij een geringe rol; geld verdienen en verplichtingen aan familie en vrienden waren belangrijke motieven. Naast ordinaire kleinsmokkel werd door de Pyreense bergboeren ook heel wat zwaarder verboden materiaal het land uitgewerkt; vrijwel altijd tegen vergoeding. Men stelt dan ook dat deze dorpen na de oorlog met geld vanuit Frankrijk weer zijn opgebouwd.

Ondanks de strenge grensbewaking, mede in verband met de maquis, was het voor de Nationalisten onmogelijk voortdurend de gehele grenslijn te controleren. En het terrein was, voor wie het kende, uiterst geschikt om zich te verbergen. Mensen werden vice versa de grens over geloodst. Men bracht geld en pakjes voor mensen die gevlucht waren. Daarnaast was er de gewone smokkel:

Met een fles Anisette of met 40 pesetas kon je in

Frankrijk een koeiehid kopen en hier voor 1 à 2 duizend pesetas verkopen. Ze werden naar Zaragoza gebracht en gingen vandaar naar Duitsland; daarom waren ze hier zoveel waard terwijl de Fransen ze juist uit Duitse handen wilden houden.

Een tijdlang smokkelde men veel koeiehidren -dat betekende lopen met zo'n 40 kilo gewicht. Ook bougies waren gewild; 'die van Spanje verbrandden veel sneller'. Minder gewicht, maar qua omvang indrukwekkende pakketten leverde het smokkelen van schrijfpennen, schoenen, klokken en papier om sigaretten te rollen. Bij het vinden van Franse contactpersonen speelden de gevluchte Spanjaarden een belangrijke rol.

De handel leverde niet altijd winst, maar het kwam ook voor dat de opbrengst hoog was -en soms verdween naast de beloning ook de inhoud van het pakketje in de zakken van de boodschapper. In La Comuna zijn er geen casas die van het smokkelen aanwijsbaar rijk zijn geworden, in tegenstelling tot -naar men zegt- in de vallei van Gistau. Daar grensde het weidegebied direkt aan Frankrijk en was het moeilijk te bewijzen of een veehouder terugkwam van zijn stal of uit Frankrijk. In La Comuna behoorden bijna alle smokkelaars tot de arme (dus 'rode') casas. Sommigen gingen met grote frequentie, anderen een enkele keer.

Ik ging een keer in februari; de hele weg met spijkers onder de schoenen, er lag een meter sneeuw en ijzel. Maar ja, er bood zich een gelegenheid geld te verdienen...

Het smokkelen bleef echter een riskante onderneming.

Al kende je het gebied goed, het 's nachts lopen van grote afstanden bleef gevaarlijk; bij slecht weer kon je verdwalen of bevroren.

aldus een van de meest notoire smokkelaars. En de grensbewaking vormde een belangrijk gevaar.

De Fransen bliezen je meteen op, zeker in de tijd dat er Duitse krijgsgevangenen in het grensgebied waren. Maar bekende herders aan de overzijde van de grens fungeerden als helpers.

De Franse eigenaresse van een goedkope fonda in Hospital -het eerste dorp na de grens- komt steeds terug in de verhalen van

de smokkelaars. De kleur van het wasgoed dat ze buiten had gehangen, gaf aan of de *gendarme* in de buurt was. Later werd ze geëxecuteerd 'vanwege spionageactiviteiten'. Naast de *gendarme*, waarvoor men zich aan gene zijde van de grens soms een dag in het bos schuilhield -en dat betekende honger-, gaf de grensbewaking aan de Spaanse kant zorgen. Bovendien kwamen de *guardias* hen veelal niet in de bergen op het spoor, maar door anonieme verklikkers. Men werkte vrijwel altijd in koppels van twee personen -veelal familieleden- en dat was voornamelijk vanwege de geheimhouding. Een familielid betekende minder risico van verraad.

Voor het huwelijk van Jorge gingen we met zijn vieren naar Frankrijk en op de terugweg lieten we niet goed op. Ineens stond de guardia tegenover ons en ik zei nog: "stil en naar de grond" maar ze begonnen te rennen. Nou en toen floten de kogels ons om de oren en liet iedereen zijn pakjes vallen. Toen ik in het dorp aankwam, had de guardia al naar me gevraagd en ik was verraden. Door guardias met geweren in de aanslag werden we eerst naar Plan gebracht. Een van ons werd op beestachtige wijze ondervraagd en sloeg door. De anderen konden nu niet meer ontkennen. Overigens, als de commandant niet tussenbeide was gekomen, hadden ze hem doodgeslagen. We kregen allemaal een paar dagen gevangenisstraf en boete.

Een van de pakjes was belangrijk genoeg geweest om een andere dorpsbewoner ondertussen te bewegen het te gaan zoeken. Hij wist ongeveer waar het treffen met de *guardias* zich afgespeeld had.

Aangifte door mede-dorpsbewoners leverde menigeen handboeien, ondervraging -veelal in Boltana- en daarna 13 dagen in de gevangenis van Huesca met 'n boete op. Daarna gingen de meesten op dezelfde voet verder. Het smokkelen werd uitsluitend door mannen gedaan en intussen namen de vrouwen hun taken binnen het bedrijf waar, naast de verzorging van de kinderen, kleinvee, huis en tuinen. Wel gingen vrouwen de grens over voor familiebezoek.

En dan waren er twee vrouwen die met de echtgenoot

van één van hen hun achtjarig dochtertje naar Frankrijk wilden brengen om haar een goede toekomst te geven. Ze zou daar bij familie als erfgename van het bedrijf worden opgevoed. Ook zij werden verraden en de vrouwen kregen ieder drie maanden gevangenisstraf en boete. Later werd het meisje alsnog naar Frankrijk gebracht.

Wel waren het veelal vrouwen die de *guardias* te woord stonden. Spectaculair vindt men steeds het verhaal van de zoon die op kousevoeten ontsnapte, terwijl zijn moeder de *guardias* afschermdde. En het was ten tijde van de evacuatie opvallend dat veel oudere vrouwen achterbleven om huis en bezit te beschermen. In de naoorlogse tijd speelden sommige oudere vrouwen een opvallende (kwali)ke) rol bij verklikkerij en repressie. Als een paar jonge vrouwen terugkomen om na een periode in Frankrijk met een van de dorpsbewoners te huwen, wordt net als voor de oorlog hun uitzet het land binnengesmokkeld. Maar deze gevallen zijn na de oorlog incidenteel, terwijl de met seizoenarbeid verbonden vorm van smokkel voor de oorlog zo belangrijk was. Seizoenarbeid naar Frankrijk komt na de oorlog niet meer voor. Gorría Ipas en anderen menen echter ten onrechte dat daarmee ook de smokkel verdwenen was⁴⁸.

Tenslotte verliep de smokkel; de speciale opdrachten verminderden en het was niet langer lucratief. Wel bleef het verhaal populair -ondermeer verteld door Antonio Beltrán⁴⁹- over Mosén Bruno, de legendarische pastoor van Saravillo. Eind 19e eeuw hielp hij de carlistische generaal Prim ontsnappen naar Frankrijk en wist daar later munt uit te slaan. De generaal had deze streek als ontsnappingsroute uitgezocht, omdat '*el paso a Francia por aquí debe ser difícilísimo*'⁵⁰ -de tocht naar Frankrijk hierlangs moet verschrikkelijk zijn...

LANGE TERMIJNEFFECTEN VAN DE BURGEROORLOG

In 1950 normaliseerde de situatie. De bedrijven komen weer op het vooroorlogse peil, hoewel de grond niet meer op dezelfde schaal in gebruik wordt genomen. Werden de jaren 1920/1930 gekenmerkt door relatieve overbevolking, na de terugval rond de burgeroorlog wordt pas in 1950 weer het bevolkingspeil

van de jaren 1900/1930 benaderd. Daarbij is het belangrijk dat in de eerste vredesjaren weinig huwelijken worden gesloten en opvallend weinig kinderen zijn geboren. Ook na die jaren worden uit economische overwegingen de gezinnen klein gehouden; men spreekt zelfs schande van regio's waar dit niet gebeurt. Door henzelf wordt deze bewustwording in verband gebracht met de ellende en armoede na de oorlog. Dat dit zo sterk heeft kunnen doorwerken, is echter mede een gevolg van de grote economische individualiteit⁵¹ die kenmerkend is voor de *casa*-structuur. De *cofradia* wordt niet heropgericht en de *hermita* San Miguel wordt niet herbouwd. Is dit het gevolg van de zo sterk op-de eigen-casa gerichte houding in de periode na de oorlog? Nog drie keer wordt de tocht naar de *hermita* gemaakt, maar terwijl in gebieden waar tijdens de burgeroorlog de anticlericale repressie hoogtij had gevierd, daarna grote processies worden georganiseerd- 'alsof men iets terug had gekregen'-, lijkt hier aan religieuze beleving te zijn ingeboet. Het verbod tijdens het Franco-regime op de binnen de jaarcyclus van de bergdorpen zo belangrijke carnavalsfeesten⁵² is hierbij zeker van invloed geweest. Als daarna de pastoor buiten de vallei gaat wonen en minder eisen stelt, worden door de mensen steeds openlijker vraagtekens gezet bij de boodschap en de macht van de kerk; met name door de mannen die in hun jeugd voor de rode idealen hebben gevochten. Kerkdiensten worden de laatste jaren nagenoeg niet meer bezocht, ook niet door de vrouwen.

De junta van veehouders blijft onverminderd functioneren en al snel na afloop van de burgeroorlog is er weer gelegenheid tot loonarbeid. De reparatie van stuwmeren en wegen geeft echter niet op zo'n grote schaal werkgelegenheid als voorheen en in eerste instantie kunnen alleen Nationalistische *casas* daarvan profiteren... Tenslotte vermindert echter ook de repressie ten aanzien van de 'rode' *casas*; kort na 1950 brengt een deserteur uit het Republikeinse leger het tot burgemeester van een van de dorpen. Nog veel later krijgen ook de Republikeinse oorlogsinvaliden recht op een uitkering. Deze zullen in La Comuna een belangrijke bron van inkomsten gaan vormen voor de betreffende *casas*. Er wordt gemurmureerd dat degenen die jaren van hun le-

ven zijn kwijtgeraakt in de kampen, nooit meer in aanmerking zullen komen voor een uitkering en wel iemand die in de oorlog "één vinger verloor en na de oorlog door de goede contacten van zijn vader met de Nationalisten zonder vrees kon terugkeren naar het dorp.

Vanaf de jaren '50 komt ook een ontwikkeling op gang die het proces van herstel doorkruist. Als de Spaanse industrie zich gaat ontwikkelen, zuigt deze werkgelegenheid de mensen op grote schaal weg uit de berggebieden. En niet alleen het overschot aan arbeidskrachten, maar ook diegenen die essentieel zijn voor het systeem. De niet-ervende vrijgezellen, die zo'n ruim en goedkoop reservoir van arbeidskrachten hadden gevormd voor het hoeden van vee, verdwijnen. In combinatie met het landelijk prijsbeleid voor rundvlees heeft dit tot gevolg, dat in de hele zone het belang van de schapenteelt afneemt; in La Comuna verdwijnt de *transhumancia* na de jaren '60. Er ontstaat zelfs een proces van gezinsmigratie; de erfgenaam die met gezin (en ouders) naar het laagland vertrekt om in de industriegebieden te gaan werken of een bedrijf te kopen dat daar door migranten in de steek is gelaten.

Dat nu het kleinste dorp van La Comuna vol ruïnes staat en de straten bedekt zijn met het puin van de huizen, is niet het gevolg van bombardementen uit de burgeroorlog, maar van het feit dat de laatste bewoners 25 jaar geleden zijn vertrokken. Ook in de andere dorpen van de vallei zijn ingestorte huizen; veelal zijn dat vroeger niet de armste *casas* geweest. Als ten slotte begin jaren '60 de waterleiding tot de huizen en de toegangsweg tot de dorpen wordt doorgetrokken, verandert er niets meer aan deze ontwikkeling. Nu de bevolking met 80% is teruggelopen, hebben de weinige *casas* die overgebleven zijn het bedrijf uitgebreid door de vrijgekomen gronden te kopen of te pachten. Een drastische nivellering en verandering van de verhouding arm/rijk is hiervan het gevolg.

De toenemende vergrijzing dwingt de laatste jaren tot de mechanisering van het werk - die in sommige *casas* voor een belangrijk deel gefinancierd wordt met de oorlogsuitkering. Terwijl van de totale Spaanse bevolking maar 11,8% ouder is dan 65 jaar - het oudste deel is tragisch uitgedund tijdens de burger-

oorlog⁵³, omvat die categorie in La Comuna een derde deel van de bevolking en het wordt steeds meer...

De dorpsbewoners zelf zien de burgeroorlog als het breekpunt, het begin van deze ontwikkelingen. De periode ervoor heeft nu het aureool van de 'goede oude tijd' en de uittocht begint voor hen met degenen die na de burgeroorlog niet zijn teruggekomen. Inderdaad betekende de evacuatie niet alleen de doorbreking, maar ook de versterking van het patroon van migratie. Men zag dat de ballingen (in vergelijking met de omstandigheden binnen het dorp) al snel een goed bestaan opbouwden in de Franse industrie. Als dan in de jaren '50 de geld-economie steeds belangrijker wordt en de voorzieningen binnen het dorp achterblijven, wordt het aantrekkelijk om hun voorbeeld vrijwillig te volgen...

NAWOORD

'Hoe hebben de bewoners van deze bergdorpen de burgeroorlog ervaren'; enige concluderende opmerkingen over de centrale vraagstelling van dit onderzoek.

Ten eerste zijn er in deze samenleving duidelijk twee groepen, die zich een beeld van de werkelijkheid hebben gevormd dat diametraal tegenover elkaar staat. Ze geven verschillende lezingen van concrete feiten als het verdwijnen van het vee en het plunderen van de *casas*. Ook in de literatuur over de burgeroorlog zien we verschillende visies en partijdige interpretatie, bijvoorbeeld met betrekking tot de 'Bolsa van Bielsa'.

In de antropologie is vaker geconstateerd dat participanten geneigd zijn onder invloed van normen en idealen de 'wet' te beschrijven - hoe het (had) moet(en) gebeuren - en niet de 'werkelijkheid' - hoe het gebeur(d)t (is) -. In de bergdorpen hebben zich twee groepen gevormd, waarvan de idealen tegengesteld zijn; en zowel de *rojos* als de Nationalisten zijn geneigd het beste van de eigen partij en het slechtste van de tegenpartij te geloven. Dat meerdere visies in de samenleving naast elkaar bestaan, is tekenend voor het traumatisch en emotioneel karakter van oorlog binnen één natie.

Het vinden van de 'ware' werkelijkheid vergt ongetwijfeld

een uitgebreid vervolgonderzoek, en zelfs dan is het de vraag of empirisch vaststellen van de definitieve werkelijkheid altijd mogelijk is. Bij dit onderzoek echter was het documenteren van de partijdigheid belangrijker dan het fabriceren van een eigen visie op de gebeurtenissen. Niet alleen omdat daarmee de maatstaven van de betrokken dorpssamenleving (emic-benadering), maar ook de tweedeling in de samenleving na de burgeroorlog grote invloed heeft gehad.

Ten tweede kwam al opvallend snel bij het onderzoek naar voren, dat voor de bewoners van deze bergdorpen het belangrijkste effect van de burgeroorlog zich - naast de periode van 'encerrado' - afspeelde in de jaren ná de oorlog. Niet alleen omdat confiscatie van vee en evacuatie armoede en ellende met zich meebrachten, maar ook omdat in de na-oorlogse periode macht van buiten binnen de samenleving aangewend werd om de interne verhoudingen te beïnvloeden. Veel sterker dan in de 'rode' tijd is de machtsbalans in het dorp veranderd door machtsbronnen daarbuiten en is er meer onderlinge terreur. Bij historici is er meestal weinig aandacht voor gevolgen en repressie na de burgeroorlog⁵⁴. Niet overall keerde echter na afloop van de oorlog de oude situatie terug; in Centraal Aragón blijkt bijvoorbeeld de klasse van groot-grondbezitters te veel gedecimeerd⁵⁵.

Een derde conclusie (en deze vormt gedeeltelijk een verklaring van de twee voorgaande opmerkingen) is dat de beleving van de oorlog verbonden is met de sociaal-economische structuur van het gebied. De burgeroorlog is vooral op macro-niveau bestudeerd (de leiders en geschiedenis van politieke partijen, de militaire acties, buitenlandse inmenging etc.); het verbinden hieraan van bestudering op micro-niveau kan zeker bijdragen tot kennis over de maatschappelijke context van dit complex fenomeen. Ook de meest rustige en bijna vergeten vallei heeft een 'eigen' burgeroorlog gekend. Het is echter onjuist dit specifiek eigene te betitelen als 'achterlijk', zoals in de opmerking van Mitchell gebeurt:

Een reis van de centra van bedrijvigheid in Catalonië en

*Baskenland naar Aragón was een reis terug in de tijd van de 20e naar de 18e eeuw.*⁵⁶

Daarbij wordt uitgegaan van een historisch contrast tussen traditie en moderniteit. Zonder dit meteen te verbinden met een dergelijk waardeoordeel, kan traditie worden gedefinieerd als het geheel van culturele eigenschappen van een samenleving. Volgens Migdal (en anderen) is juist de traditie van grote invloed op de bereidwilligheid tot politieke actie van het individu.

*The community is a key intervening variable when one attempts to assess who innovates, when, and how.*⁵⁷

Dat binnen deze Aragonese bergdorpen men niet 'spontaan' is uitgebarsten in een sociale revolutie en het organiseren van collectieven, mag dus niet zonder meer op rekening worden geschreven van een geringe bereidheid tot revolutie bij de individuele boer; diens 'armzalige, traditionele en ritualiserende motivatie'⁵⁸ of 'de invloed van gewoonte en angst voor verandering'.⁵⁹ In de bergdorpen van La Comuna had de toename van loonarbeid in de jaren 1910/1930 niet geleid tot noemenswaardige verandering binnen de sociale structuur; waarom zou het uitbreken van de burgeroorlog dat dan wel tot gevolg moeten hebben...?

Opvallend is de parallel met Montailou - niet zozeer in de analyse van Le Roy Ladurie wordt dit duidelijk, maar wel in zijn beschrijving, dat veel dorpsbewoners pas tot een keuze komen (in Montailou de Cathaarse leer of het Katholicisme) als ze gedwongen worden door het ingrijpen van een macht van buitenaf. In La Comuna kwamen dorpsbewoners pas tot de keuze voor Franco en tegen de 'roden' in de maanden van de Bolsa van Bielsa en daarna. Ook de houding van collaboratie en 'ieder voor zich' hield verband met de traditie van de dorpsstructuur als 'archipel van antagonistisch zelfzuchtige eilandjes'. Ter verklaring van de taaiheid van deze sociale structuur is gewezen op de stabiliteit.

Een vierde aspect aan de beleving van de burgeroorlog in deze bergdorpen komt echter ook daarbuiten voor⁶⁰; er is opvallend weinig aandacht voor de toenmalige situatie van de vrouwen. Dat de militaire ervaringen van de mannen relatief 'voor in de

mond liggen', is ook omdat deze zich in een voor hen uitzonderlijke situatie, namelijk buiten het dorp afspeelden. Daarentegen bleven de vrouwen - tot de evacuatie - binnen de dagelijkse omgeving van het dorp en gingen door met hun normale plichten. Daartoe behoorde traditioneel ook het inspringen als de mannen van een *casa* hun taken niet (konden) vervullen. Als ik de mannen vraag wie hun arbeidstaak thuis waarnam terwijl ze aan het front waren, dan "zal dat zuster of moeder wel zijn geweest". Veel ex-soldaten weten opvallend weinig van het leven in het dorp tijdens de burgeroorlog. En daarmee ontstaat het risico van een vorm van partijdige geschiedschrijving...

Altijd al werd het werk in de landbouw/veeteelt in deze Pyreneese bergdorpen voor een belangrijk deel door vrouwen gedaan. En de vrouwen waren opgevoed met het idee dat "helpen bij het bedrijfswerk te allen tijde voorrang heeft boven 'typisch vrouwentaken'" - al werd verwacht dat ze die tegelijkertijd wel naar behoren vervulden -. Het effect van de leuze "de mannen aan het front, de vrouwen aan de arbeid" (waarmee vanaf november 1936 door de Republiek wordt verboden dat vrouwen aan het front vechten) is hier dus minder opvallend dan in gebieden waar vrouwen de fabrieken ingaan of de collectieve landbouw invullen. En waar in die andere gebieden vrouwen de kinderopvang dan noodgedwongen gezamenlijk gaan organiseren, vormde hier de jonge vrouw traditioneel al een team met de schoonmoeder voor de verzorging van kinderen - gedwongen door haar taak in het bedrijf -.

De bijdrage van de vrouwen aan de oorlog wordt hier echter alleen impliciet gememoreerd, ook door henzelf. Toch speelden zij een grote rol; niet alleen bij de opvang van het bedrijfswerk, maar ook door het opvangen van eerst rode en later nationalistische inkwartiering, van de evacuatie, van de ex-soldaten en krijgsgevangenen bij hun thuiskomst - met ziektes en trauma's -. Het werd wel verwacht maar niet snel gememoreerd.

Opvallend weinig werden de vrouwen afgeschermd voor het militair geweld: zelfs al namen oudere vrouwen een bijzondere plaats in, ook ten aanzien van bijvoorbeeld dochters is er weinig sprake van een beschermende houding. Ook dit was niet een gevolg van de 'rode' nieuwe denkbeelden over de rol en po-

sitie van vrouwen. Daarover zeggen de vrouwen zelf: "wat wisten wij van politiek..." Al kennen ze wel - in rode *casas* beschaamd - de scheldkreet, dat "alle roden de kinderen van La Pasionaria" zijn; de grote 'puta'. Men zegt hier dat vrouwen "al margen de la lucha" - terzijde van de strijd stonden - en de strijd wordt veelal als het belangrijkste gezien.

Een vijfde opmerking geldt waarschijnlijk evenmin alleen voor de Pyreense bergdorpen. Vrijwel alle participanten spreken de hoop uit "dat dit nooit meer terugkomt". Opvallend vaak worden - vooral door de vrouwen - daaraan opmerkingen toegevoegd als: "Het heeft mijn jeugd verpest", "Ik heb nooit geweten wat het is om jong te zijn; als je jongens kende, moesten ze de strijd in". Andere uitspraken die steeds terugkeren, betreffen niet zozeer het individueel als wel het algemeen belang: "Het vechten binnen een land heeft Spanje arm gemaakt en gehouden; we merken er nu nog de consequenties van". Toch wordt de burgeroorlog doodgezwegen. Er wordt vrijwel geen informatie over de burgeroorlog doorgegeven aan de jeugd. Terwijl het memoreren van deze ervaringen zou kunnen fungeren als waarschuwing...

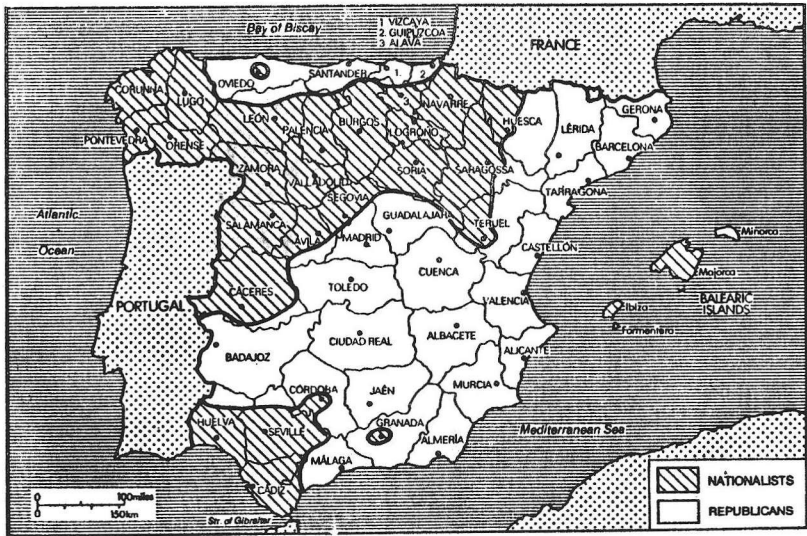
Met dank aan het Leids Universiteits-Fonds voor financiering van de reiskosten.

NOTEN:

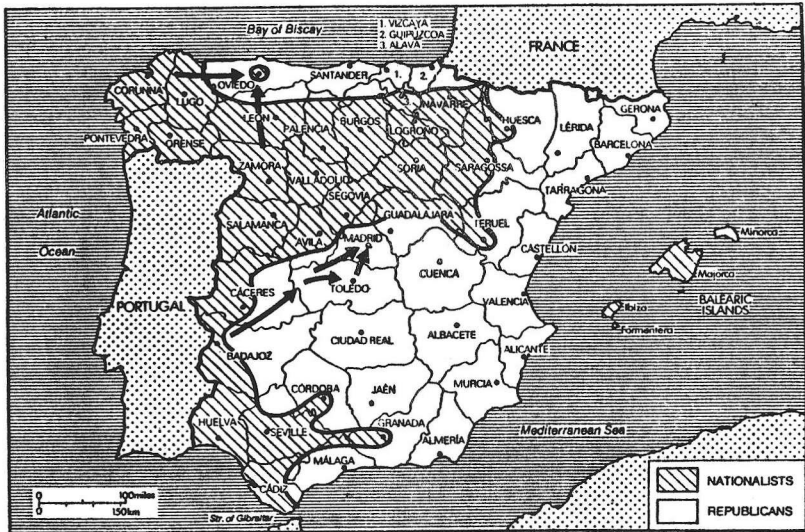
1. Spaanse termen zijn cursief getypt en worden vrijwel altijd meteen gevolgd door de vertaling. Het begrip *casa* wordt uitgelegd op blz. 88 - 89
2. D.A. VOS, *Una forma nueva de conocer el Pirineo*. Nieuwsbrief 12 ICA (Leiden 1985)
3. De *transhumancia* is het trekken met de kuddes schapen volgens een vast systeem; 's zomers naar het gebied bij het dorp en 's winters naar de *tierra baja*-weidegebieden in Centraal-Aragón of in Catalonië. Deze tocht met de schapen naar het zuiden was 'mannenwerk'.
4. A. Strating, 'De domus als huishoudgroep', in: D.A. Papousek ed., *Montaillou in Groningen*, Rijksuniversiteit Groningen CA (Groningen 1981), 123; VOS, *Una forma nueva de conocer el Pirineo*
5. R. Andolz, *Mosén Bruno Fierro - cura de Saravillo*. Biografías Aragonesas 2 (Zaragoza 1983) 43.

6. A.J. Gorría Ipas, *Desplazamientos demográficos temporales desde el valle de Ansó al pirineo francés*. Temas de Antropología 2 (Huesca 1983) 44.
7. Strating, *De domus als huishoudgroep*, 115.
8. J. Casanova, *Anarquismo y revolución en la sociedad rural Aragones 1936-1938*. Historia de los movimientos sociales de España (Madrid 1985) 96.
9. G. Orwell, *Homage to Catalonia and looking back on the Spanish war* (Middlesex 1983) 179.
10. M. Constante, *Los años rojos - holocausto de los españoles* (Zaragoza 1984) 26.
11. Casanova, *Anarquismo*, 155.
12. J.S. Migdal, *Peasants, politics and revolution. Pressures toward political and social change in the third world* (London 1974) 237.
13. F. Morrow, *Revolution and counterrevolution in Spain* (London 1963) 66.
14. R.R. Aya, *The missed revolution. The fate of rural rebels in Sicily and southern Spain 1840-1950* (Amsterdam 1975) 1.
15. Migdal, *Peasants*, 82.
16. Aya, *The missed revolution*, 11.
17. E.R. Wolf, *Anthropology* (New York 1974); Casanova, *Anarquismo*, 33; Migdal, *Peasants*, 127; Aya, *The missed revolution*, 1.
18. H.J.M. Claessen, *Circumstances under which civil war comes into existence*. IXth international congress of antropological and ethnological sciences (Chicago 1973) 6; Migdal, *Peasants*, 43.
19. Migdal, *Peasants*, 182.
20. M. Dumas, *La vie rurale dans le haute Aragón oriental* (Orleans 1973) 247.
21. Wolf, *Anthropology*; Aya, *The missed revolution*, 6.
22. D. Mitchell, *De Spaanse burgeroorlog. Ooggetuigen spreken na de dood van Franco* (Weesp 1986) 140; R. Carr ed., *The Republic and the civil war in Spain* (Macmillan 1971) 157.
23. Migdal, *Peasants*, 240.
24. J.M. Aspíroz Pascual en F. Elboj Broto, *La sublevación de Jaca*. Collección basica Aragonesa (Zaragoza 1984) 162.
25. A. Beevor, *The Spanish Civil War* (New York 1983) 11.
26. Constante, *Los años rojos*, 26.
27. Ibidem, 29.
28. Beevor, *The Spanish Civil War*, 219.
29. Ibidem.
30. Constante, *Los años rojos*, 31.
31. Ibidem.
32. Morrow, *Revolución*, 69.
33. Constante, *Los años rojos*, 32.
34. Beevor, *The Spanish Civil War*, 229.
35. Ibidem.
36. Ibidem.
37. Constante, *Los años rojos*, 33.
38. E. Jeandor, *Bielsa. Viabilidad en transición* (Leiden ICA 1983) 29.
39. Constante, *Los años rojos*, 32.
40. Ibidem, 34.
41. zie noot 3.

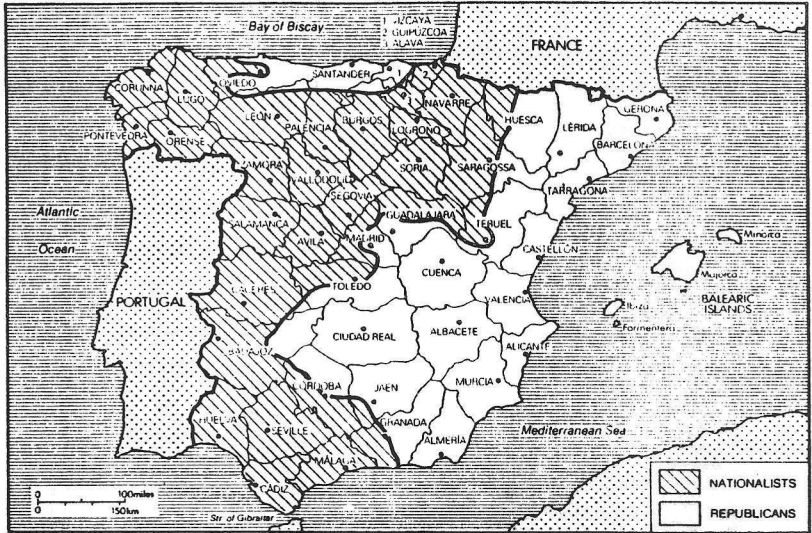
42. Andolz, *Mosén Bruno Fierro*, 45.
43. F.H. Kamsteeg, *La virgen de Pineta tan alta y sola entre piñas y basques como pastora. Over geloven en werken in een Pyrenee bergdorp* (VU Amsterdam 1984) 13.
44. Casanova, *Anarquismo*, 235.
45. Beevor, *The Spanish Civil War*, 272.
46. *Ibidem*, 274.
47. *Ibidem*.
48. Gorriá Ipas, *Desplazamientos demográficos*, 44.
49. Andolz, *Mosén Bruno Fierro*, 7.
50. *Ibidem*, 53.
51. Migdal, *Peasants*, 96.
52. J. Roma Riu, *Aragón y el carnaval* (Zaragoza 1980) 13.
53. R. Bosschart, 'Spanje en de machthebbers', *De Volkskrant* 14-6-1986.
54. J. Borrás, *Aragón en la revolución española* (Barcelona 1983) 219 e.v.
55. R.A. Barrett, *Benabarre. The modernization of a Spanish village. Case studies in cultural anthropology* (New York 1974) 38.
56. Mitchell, *De Spaanse burgeroorlog*, 22.
57. Migdal, *Peasants*, 133.
58. *Ibidem*, 61.
59. Beevor, *The Spanish Civil War*, 20.
60. Casanova, *Anarquismo*, 320.

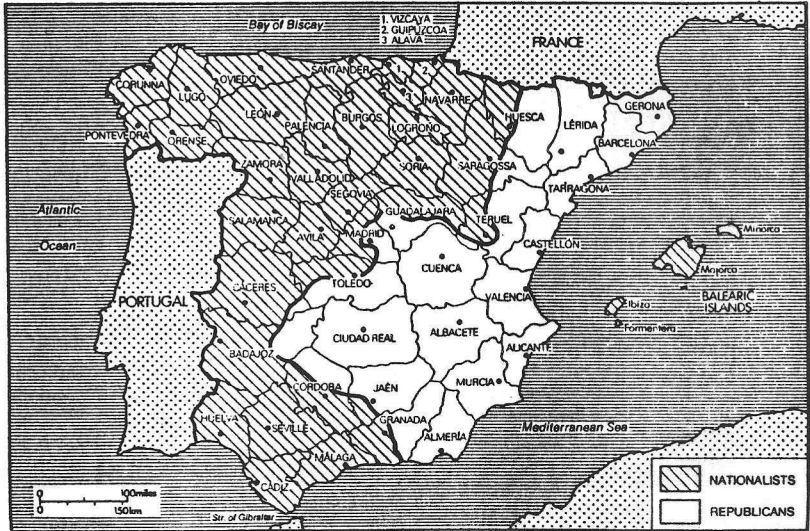
verdeling van Spanje, eind juli 1936

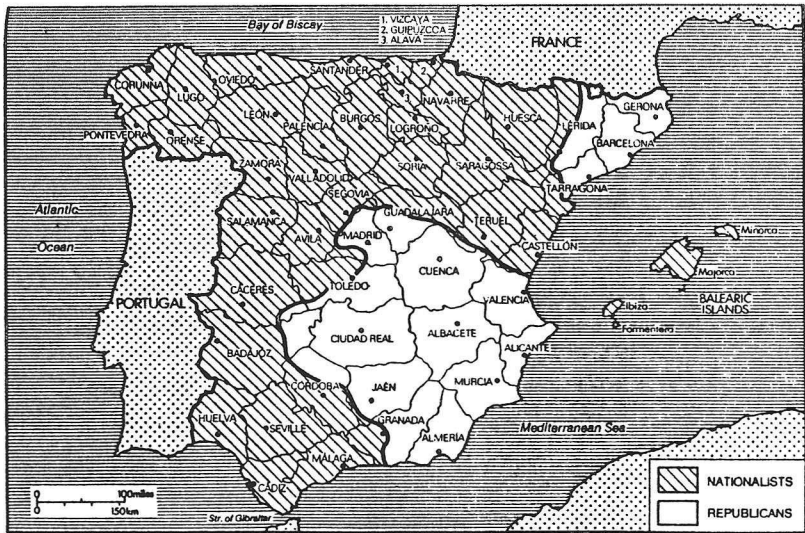
verdeling van Spanje, augustus 1936

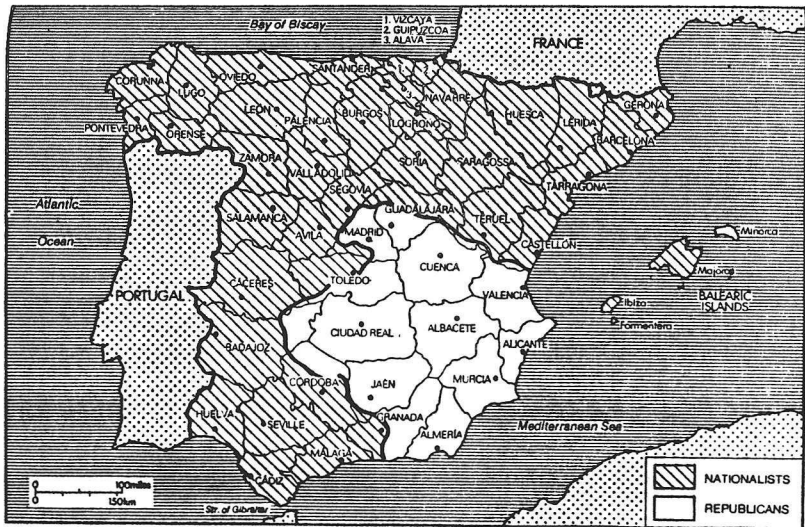
verdeling van Spanje, maart 1937

verdeling van Spanje, oktober 1937

verdeling van Spanje, juli 1938

verdeling van Spanje, februari 1939

Uit: Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*. Third edition revised and enlarged, with a new preface (Harmonds-worth, 1986)

Regionaal-politieke kaart van Spanje vóór de Burgeroorlog
De verschillende politieke machtscentra staan hierop aan-
gegeven.

uit: Gabriël Jackson, *A concise history of the Spanish Civil
War.* (Londen 1974) blz. 9

Lijst van politieke groeperingen

- Carlisten* (officiële naam *Comunión Tradicionalista*) - Aanhangers van de jongere tak van de koninklijke familie, het sterkst in Navarra en in delen van de Levant; zij predikten een traditionalistische, katholieke monarchie, i.t.t. de liberale monarchie van de jaren 1875-1923.
- CEDA* (*Confederación Española de Derechas Autónomas*) - Gecombineerde rechtse katholieke partij, opgericht in 1933.
- CNT* (*Confederación Nacional del Trabajo*) - Anarcho-syndicalistische vakbond, opgericht in 1911 in Barcelona.
- FAI* (*Federación Anarquista Ibérica*) - Federatie van militante anarchistische groeperingen, een soort ideologische voorhoede van de CNT, opgericht in 1927.
- Falange-Española* - Kleine, quasi-fascistische partij, gesticht en geleid door José Antonio Primo de Rivera, oktober 1933-april 1937
- Falange Española Tradicionalista y de las JONS* - Fusie van de Falange en de Carlisten in 1937 om de enige geauthoriseerde politieke partij te vormen in Nationalistisch Spanje, o.l.v. generaal Franco.
- JONS* (*Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista*) - Kleine, militante fascistische partij gecentreerd in Valladolid, in 1934 gefuseerd met de Falange.
- JSU* (*Juventudes Socialistas Unificadas*) - Verenigde socialistische jeugd, in 1936 gevormd uit de afzonderlijke socialistische en communistische jeugdbewegingen.
- PCE* (*Partido Comunista de España*) - Officiële communistische partij, opgericht in 1921.
- POUM* (*Partido Obrero de Unificación Marxista*) - Revolutionaire antistalinistische partij, in 1935 gevormd door een fusie van twee splinterpartijen, de BOC (Arbeiders- en Boerenblok) o.l.v. Maurín en de *Izquierda Comunista* (Links-communistische partij), geleid door Andrés Nin.
- PSOE* (*Partido Socialista Obrero Español*) - Spaanse socialistische partij, opgericht in 1879.
- PSUC* (*Partit Socialista Unificat de Catalunya*) - Verenigde Catalaanse socialistische partij, in 1936 gevormd uit verschillende socialistische en communistische groeperingen, gelieerd met de Komintern en in feite de communistische partij van Catalonië.
- UGT* (*Unión General de Trabajadores*) - Socialistische vakbond.